

УКРАЇНА І СВІТ ПІСЛЯ 24.02.2022

Круглий стіл «Філософської думки»

ПІСЛЯ 24.02.2022

Анатолій ЄРМОЛЕНКО (модератор),
член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор,
директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
a_yermolenko@yahoo.de
<https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>

УКРАЇНА І СВІТ ПІСЛЯ 24.02.2022: РІК НЕЗЛАМНОСТІ, РІК КОНСОЛІДАЦІЇ

Шановні колеги!

Насамперед я вдячний усім учасникам круглого столу **«Україна і світ після 24.02.2022»**, хто зголосився взяти участь у його роботі. Рішення про проведення цього заходу ухвалено на засіданні редколегії часопису «Філософська думка». Сама назва цілком логічна й впливає з прагнення вкотре осмислити те, що відбулося після початку відкритої агресії Росії проти України, хоча війна з Росією триває набагато довше, з 2014 року, ба більше — понад 300 років. Це не перший захід, присвячений цій темі, який ми проводимо в нашому Інституті. Згадаймо круглий стіл минулого року «Війна як соціокультурний феномен», його матеріали опубліковано в третьому числі «Філософської думки»¹. Круглі столи, присвячені цій проблематиці, в Інституті філософії були й раніше, зокрема 2014 року відбувся захід під назвою «Війна і суспільство», матеріали якого видано в першому числі «Філософської думки» за 2015 рік².

Проте сьогоднішній круглий стіл — це прагнення осмислити не просто рік війни, а те, що сталося і в Україні, і в світі загалом після 24 лютого 2022 року. Це був дуже важкий рік, який довелось пережити нашому народові, зокрема й співробітникам нашого Інституту. Можливо, це — найскладніший рік в історії нашого Інституту після Другої світової війни. Попри всі неймовірно складні умови воєнного стану Інститут філософії працював і працює на повну силу. Нагадаю, що одразу після початку війни Вчена рада нашого Інституту ухвалила Декларацію, яка була поширена серед філософської громадськості всього світу, її текст було опубліковано в багатьох виданнях, зокрема

¹ Війна як соціокультурний феномен (Філософська думка, 2022, № 3, сс. 7—63).

² Війна і суспільство (Філософська думка, 2015, № 1, сс. 6—60).

і в Німеччині, у збірнику «Дискурсивна відповідальність за доби кризи та війни»³, а також розміщено на сайті Центру Ганса Йонаса. Усі наукові та освітньо-педагогічні заходи, заплановані минулого року, проведено відповідно до намічених планів.

Минулий рік — це ще й рік, який був проголошений ЮНЕСКО роком Сковороди. Відповідно до ухвалених Верховною Радою і Кабміном України було зорганізовано науково-просвітницькі заходи. Зокрема, в Інституті відбулася наукова конференція «Філософія Сковороди. Історія і сучасність», присвячена 300-річчю з дня народження великого українського філософа. Окремий випуск «Філософської думки» також було присвячено ювілею славетного мислителя. Члени нашого колективу взяли участь і в інших наукових заходах, присвячених ювілею Сковороди, які відбувалися в освітніх і наукових закладах України та за її межами.

Співробітники Інституту брали безпосередню участь у бойових діях російсько-української війни. Насамперед хотів би відзначити Олександра Киричка, який воював на фронті й отримав поранення, а також Віту Титаренко, яка несе службу в Силах територіальної оборони «Схід» Збройних Сил України. Науковці Інституту Роман Самчук, Тарас Маменко та технічний працівник Юрій Пендюк брали активну участь у забезпеченні роботи штабу територіальної оборони міста Києва в найдраматичніший час після 24 лютого. Інститут філософії отримав Подяку від Народного депутата Верховної Ради України Людмили Буймістер «за сприяння зміцненню обороноздатності у ключовий період війни з російськими окупантами, а саме у період оборони Києва».

Адміністрація Інституту знайшла матеріальні й фінансові можливості полатити силами своїх працівників пошкодження будівлі Інституту, спричинені ракетними ударами по Києву в жовтні минулого року. Чимало наших співробітників виїхали за кордон, вони як гостеві дослідники виконують наукові проекти в провідних академічних та університетських установах Західної Європи й Америки, а також проводять науково-просвітницьку роботу, інформуючи широку громадськість зарубіжних країн про російсько-українську війну та про соціогуманітарні проблеми в Україні.

Слід зауважити, що і Україна, і світ внаслідок цієї війни докорінно змінилися. Український народ сповнений рішучості здобути перемогу над російськими загарбниками, а наші союзники так само непохитні в сприянні перемозі України. Рік, який ми разом пережили, названо Роком незламності українського народу. До цього варто додати, що цей рік можна оцінити й як

³ Declaration des Skovoroda Instituts für Philosophie der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Ukraine / Diskursverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten. Bad Kissinger Symposium des Hans Jonas-Zentrums Hans Jonas-Zentrums. Erstes Bad Kissinger Symposium des Hans Jonas-Zentrums e.V. — 30 Jahre nach der Berliner Ehrenpromotion von Hans Jonas: 11. bis 13. Juni 2022 / Hrsg. von Bernadette Herrmann, Harald Asel und Dietrich Böhler (München: Verlag Karl Alber, 2023. SS. 52—53).

рік консолідації українського суспільства в боротьбі проти російських агресорів, а також — консолідації всіх антипутінських сил на рівні нашої держави й на світовому рівні.

Той факт, що світ за цей рік став іншим, а також масштаби цього осмислюють політики та політологи, історики та соціологи і, звісно, філософи. Звернімо увагу на те, як змінилися позиції, скажімо, Вальтера Штайнмаєра, Генрі Кісінджера та інших відомих політичних діячів. Дилема «цінності — інтереси», якою переймалися класики західної теоретичної соціології і яка була в центрі уваги соціальних наук упродовж останнього сторіччя, поступово схиляється в бік переваги цінностей над інтересами. Навіть у Росії помітна певна зміна настроїв: від «можемо повторити» — до «можемо проиграти».

Минулого року, з-поміж іншого, ми обговорювали статтю Юргена Габермаса «**Війна та обурення**», а також відгуки на цю статтю філософської громадськості світу. Проте, на жаль, від думки про сумнівні перемовини з Росією Габермас не відмовився й через рік після початку російської агресії. У його останній статті з цього приводу «**Благання про перемовини**» в «Süddeutsche Zeitung» від 14 лютого 2023 року знову йдеться про «своєчасні перемовини, що не дадуть довготривалій війні забрати ще більше життів і завдати ще більших руйнувань і, врешті-решт, поставлять нас перед безнадійним вибором: або активно втрутитися у війну, або, щоб не спровокувати першу світову війну між ядерними державами, залишити Україну напризволяще»⁴.

Як бачимо, Габермас ще раз наголошує на перемовинах, альтернативою яких, на його думку, є сумнозвісна дилема: або занурити світ у ядерну війну, або відмовитись від України. Проте в цьому разі він покладає на Захід «моральну співвідповідальність за жертви й руйнації», чим, власне, повторює наративи російської зовнішньої політики та пропаганди.

На жаль, така позиція є досить поширеною серед німецької наукової спільноти. Наприклад, у книжці «Самознищення або спільна безпека»⁵ йдеться про те, що виклики й загрози сучасності, зокрема екологічні проблеми та зміна клімату, можуть призвести до дедалі більших потрясінь у світі, а їх розв'язання потребує спільних зусиль людства. Беручи за зразок східну політику канцлера ФРН Вілі Брандта, вони висувують пацифістський проєкт досягнення якнайшвидшого перемир'я в російсько-українському конфлікті. Апогеєм цієї тенденції стало звернення частини німецьких соціал-демократів до канцлера Німеччини Олафа Шольца «Світ потребує миру», яке ініціював син Вілі Брандта Петер Брандт. У цьому зверненні, з огляду на

⁴ J. Habermas. Ein Plädoyer für Verhandlungen. SZ. 14. Februar 2023 (https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/juergen-habermas-ukraine-sz-verhandlungen-e159105/?reduced=true&fbclid=IwAR3tuDT814YtUi-mkGH5RPztnKeCWRPp0QZAX4M_hORL4Th-6DXHO1t8SNnI).

⁵ Michael Müller, Peter Brandt, Reiner Braun. Selbstvernichtung oder Gemeinsame Sicherheit. Unser Jahrzehnt der Extreme: Ukraine-Krieg und Klimakrise (Frankfurt am Main: Westend Verlag GmbH, 2022).

той факт, що «над Європою нависає тінь ядерної війни», висунуто вимогу «якнайшвидше досягти перемир'я, щоб припинити російську агресію й знайти шлях до перемовин»⁶.

Із критикою цього проєкту виступають представники німецької філософії відповідальності, зокрема Дитрих Бюлер, який у своїй відповіді цим науковцям зауважує таке: «Перемир'я в Україні негайно? Ми, німці, охоплені жахом перед ядерною війною, якою погрожує Путін, маємо знати, що поки російські війська під контролем ООН не вийдуть з територій, окупованих всупереч міжнародному праву, російське насилля над українцями триватиме й надалі»⁷. Як висновок, Бюлер висуває вимогу: «не підігравати ядерному шантажу Путіна»⁸.

Звісно, практика діалогу укорінена в європейській та українській культурних традиціях, проте вона має свої методологічні та соціально-онтологічні межі. Тому, критикуючи зазначену Габермасову статтю «Дилема Заходу», я наголошував на тому, що «складно вести діалог, коли в тебе стріляють», важко домовлятися, коли твій співбесідник не тільки не хоче домовлятися, а й прагне тебе знищити, цинічно висуваючи таку безглузду пропозицію: **«погоджуйся на те, що тебе треба вбити»**. Подібну ситуацію свого часу зауважила Голда Мейер: «ми хочемо жити, а наші сусіди хочуть бачити нас мертвими. Це залишає надто мало простору для компромісу».

Так само мало простору для компромісу, й радше його взагалі немає, і в ситуації російських пропозицій, так само і Габермасових «благань» про перемовини. Із наукового погляду, в цих пропозиціях очевидна перформативна суперечність твердження самому собі, підкріплена онтологією соціальної дії, спрямованої на загрозу знищення свого співбесідника. У своїй суперечці з Габермасом я наголошував, що в цьому випадку треба застосовувати іншу парадигму — парадигму стратегічної дії, граничним проявом якої є війна. Адже людський розум має не тільки комунікативні, а й цілераціональні виміри, що концептуалізується в ідеї стратегічної раціональності⁹. Так само і стаття «Благання про перемовини» не враховує того простого факту, що Росія погодиться на перемовини тільки тоді, коли Україна визнає всі загарбані агресором території. Проте з цим українська влада й українське суспільство ніколи не погодяться.

Сумнівну позицію Габермаса критикують і політики, і громадські діячі світу. Скажімо, голова постійної Мюнхенської міжнародної конференції з безпеки Вольфганг Ішінгер у своєму інтерв'ю газеті «Welt» від 17 лютого

⁶ Appell an Scholz «Die Welt braucht Frieden». Stand: 01.04.2023 13:24 Uhr (www.tagesschau.de › inland › friedensinitiative-ukraine-101).

⁷ Дитрих Бюлер. Відповідь на Звернення Петера Брандта, Райнера Браунса та інших прихильників німецького пацифізму / Перекл. з нім. А. Єрмоленка (ФД, 2023, № 2, сс. 72–73).

⁸ Там само.

⁹ A. Yermolenko. Widerstand statt Verhandlung (Frankfurter Allgemeine Zeitung, 23 Mai, 2022, SS. 1–80).

2023 року виступив із такою оцінкою позиції Ю. Габермаса: «З усією повагою до Юргена Габермаса: я не можу взяти з цієї статті нічого, про що я не чув 35 разів від інших, хто набагато обізнаніший з конкретною ситуацією війни»¹⁰. Звісно, Габермас уже не пропонує припинити постачання зброї Україні, як це роблять, скажімо, представники Лівійської партії Німеччини або Альтернативи для Німеччини, проте він вводить громадськість в оману, стверджуючи, що можливий компроміс у перемовинах із Росією. Так, перемовини ведуться й під час війни, але сподіватися, що Росія добровільно (такий собі «жест доброї волі!») поверне загарбані території, принаймні наївно. Сьогодні я докладно не аналізуватиму концепцію Габермаса, зауважу тільки два аспекти.

Перший стосується того, що, на мою думку, не варто через конкретну позицію видатного філософа скочуватися до вульгарної критики його концепту. Скажімо, коли лунають звинувачення в утопізмі попри те, що будь-яка ідеалізація, звертання до ідеальних типів тощо містять у собі елементи утопії, згадаймо твердження самого Габермаса: «Якщо висушити оазу утопії, тоді розшириться пустеля банальності й безпорадності»¹¹, а також зауваження Карла-Отто Апеля, що без утопії не було б європейського трансценденталізму. «У цьому феномені, — наголошує Апель, — існує глибокий взаємозв'язок між етикою і утопією, а водночас між розумом і утопією»¹².

Другий закид, який я хотів би зауважити, стосується Габермасового універсалізму. Мовляв, він недооцінює національну та культурну ідентичність, специфіку локальних етосів та культур. Зокрема, така критика лунала й на Панельній дискусії в рамках VI Харківського міжнародного юридичного форуму «**Право і війна: голоси філософів**». При цьому універсалізм здебільшого розглядають як уніфікацію, зведення етосів окремих культур до якогось одного формального знаменника. А це зовсім не так. Річ у тім, що універсалізм не відкидає онтологічний вимір культури, який проявляється зокрема у звичаях, традиціях, заведеннях народу, що спираються на локальні життєві та форми життя. Проте ця онтологія завжди обмежена, вона може позначатися навіть жакливіми формами. У зв'язку з цим варто згадати статтю Д. Бюллера «Про німецьку руйнацію політично-етичного універсалізму»¹³ у збірнику «Руйнація моральної самосвідомості: шанси чи загрози?», в якій, зокрема, йдеться про небезпеки та загрози руйнації морально-етичного й політичного універсалізму.

¹⁰ „Bei allem Respekt für Jürgen Habermas“ — Ischinger kritisiert (www.welt.de ›politik›ausland).

¹¹ J. Habermas. Die Neue Unübersichtlichkeit (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1985, S. 161).

¹² К.-О. Апель. Ist die Ethik der idealen Kommunikationsgemeinschaft eine Utopie? Zum Verhältnis von Ethik, Geschichtsphilosophie und Utopie (Utopieforschung. B.1. Stuttgart, 1983, S. 344).

¹³ D. Böhler. Die deutsche Zerstörung des politisch-ethischen Universalismus. Über die Gefahr des — heute (post-) modernen — Relativismus und Devisionismus (Zerstörung des moralischen Selbstbewusstseins: Chance oder Gefährdung? Praktische Philosophie in Deutschland nach dem Nationalsozialismus / Hrsg. von Forum für Philosophie. Bad Homburg (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1988, S. 193).

Таку руйнацію здійснюють і в сучасній Росії, апелюючи до «духовних скреп», архаїки культури «глибинного народу» тощо. При цьому ігнорують той факт, що в історії на будь-який звичай чи традицію можна знайти ще давніші відповідники, що цілковито підважує такий спосіб легітимації. І якщо такий підхід застосовувати до самої Росії, то це призведе до її цілковитої руйнації, адже її утворюють майже півтори сотні етносів і націй, які мають свої традиції та звичаї. Годі вже казати про те, що чимало звичаїв та традицій було зруйновано в процесі індустріалізації та під впливом глобалізації. До того ж, самі звичаї та традиції як засіб легітимації обирають довільно, щоб вони виконували головну свою функцію: легітимації імперіалістичної політики Путіна.

Цей підхід можна було б назвати неоконсервативним, в якому традиційні цінності, апеляція до історичних «духовних скреп» набувають легітимативної значущості. Саме про це йдеться в Указі президента РФ від 09.11.2022 року «Про затвердження Основ державної політики щодо збереження та зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей». Насправді цей указ є юридичною підставою для політичної декларації, сформульованої на ґрунті вульгарного постмодернізму, де використано геть усе для виправдання й легітимації політичної влади, зокрема й апеляція до традиційних цінностей. Такий традиціоналізм є лише одним зі складників панівної гібридної ідеології «русского мира».

На противагу такому постмодерністському неоконсерватизму універсалистична дискурс-етика не тільки не заперечує онтологію традиційних норм і цінностей, а й розвиває її. Через раціоналізацію життєвіту вона передбачає тестування моральних належностей, а також практик та інституцій відповідних соціальних систем суспільства на ґрунті принципу дискурсу як принципу розуму, що спирається на кращі аргументи.

Якщо Німеччина після Другої світової війни здійснювала акти каяття за злочини нацизму через переосмислення усього, що сталося, мало не в усіх сферах суспільного життя — літературі, соціології, філософії тощо, то Росія цей акт каяття щодо злодіянь комуністичного режиму, за винятком деяких творів художньої літератури, так і не зробила. І сьогодні, під час російсько-української війни, росіяни («хорошие русские») все ще прагнуть усю провину покласти тільки на владу. Перебіг думок такий: спершу йшлося про те, що «винний Путін чи політична верхівка, а народ до цього, мовляв, не має жодного стосунку»; згодом почали стверджувати, що й «народ відповідальний за те, що сталося», а «великая русская культура тут не причём». Проте цей підхід абсолютно хибний, адже «великая русская культура» так само відповідальна за все, як і «культура російського глибинного народу». Сподіваймося, що росіяни повною мірою відповідатимуть за всі свої злочини.

Проте громадськість провідних країн світу усвідомлює, що Україна захищає європейські цінності, точніше, універсальні цінності. Зокрема про це свідчить слоган симпозіуму «Дискурсивна відповідальність за доби кризи

та війни», що відбувся в Німеччині минулого року: «у захваті перед звитязною боротьбою за свободу українок і українців на чолі з президентом Зеленським, які боронять і свободу Європи»¹⁴.

На сьогоднішньому круглому столі ми прагнули об'єднати зусилля науковців різних спеціальностей, актуалізуючи обговорення політичних, соціокультурних, духовно-моральних та екологічних аспектів подій, які відбулися після 24 лютого 2022 року. Тому крім провідних фахівців нашого Інституту в цьому заході беруть участь знані дослідники з інститутів НАН України, зокрема: Інституту соціології НАН України, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фактично йтиметься про інтердисциплінарне обговорення й дослідження цих проблем.

Бажаю успіхів учасникам круглого столу, а нам усім — якнайшвидшої Перемоги!

Слава Збройним силам України!

Слава Україні!

Сергій ЙОСИПЕНКО, доктор філософських наук,
старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу історії філософії України
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ЄВРОПА І ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

Оскільки цей круглий стіл замислений як продовження минулорічного, матеріали якого вийшли друком у 3-му числі «Філософської думки» за 2022 рік, я дозволю собі повернутися до двох порушених тоді питань. Назва моєї доповіді, підготовленої до минулорічного круглого столу й опублікованої у вигляді окремої статті¹⁵, постала на основі ідеї, яку свого часу розвинув Реймон Арон (1905—1983) у трьох своїх книгах, присвячених теорії війни та миру, передусім у книжці «Війна за війною» (1951)¹⁶. Згідно з ідеєю Арона,

¹⁴ Diskursverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten. Bad Kissinger Symposion des Hans Jonas-Zentrums Hans Jonas-Zentrums. Erstes Bad Kissinger Symposion des Hans Jonas-Zentrums e.V. — 30 Jahre nach der Berliner Ehrenpromotion von Hans Jonas: 11. bis 13. Juni 2022 / Hrsg. von Bernadette Herrmann, Harald Asel und Dietrich Böhler (Baden-Baden: Verlag Karl Alber, 2023, S. 61).

¹⁵ Йосипенко, С. (2022). Довге ХХ Століття? *Філософська думка*, (3), 83—97.

¹⁶ Aron, R. (1951). *Les guerres en chaîne*. Paris: Gallimard. Ця книжка є першою з низки книжок, що їх можна вважати застосуванням до політичної історії ХХ сторіччя принципів філософії історії, викладених у «Вступі до філософії історії» (1938) (укр. пер.: Арон, Р. (2005). *Вступ до філософії історії: есе про межі історичної об'єктивності* / Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка. Київ: Український Центр духовної культури). Аналіз механізмів війн ХХ сторіччя, а також діалектики війни і миру продовжать «Мир і війна між на-

результати й наслідки Першої світової війни, зокрема спосіб, у який був облаштований мир в Європі після її закінчення, запустили механізми, що призвели до Другої світової, натомість безпосереднім результатом і наслідком Другої світової війни став перехід до «холодної війни». Сьогодні ми маємо підстави твердити, що враження, наче із закінченням «холодної війни» у 1989—1991 роках завершилась і згадана послідовність війн ХХ сторіччя, було помилковим. Несподіване й нетипове закінчення «холодної війни» впродовж тривалого часу сприймали саме так, аж доки не стало зрозумілим, що результати й наслідки «холодної війни», зокрема спосіб, в який було облаштовано мир в Європі після її закінчення, запустили механізми, що призвели до сьогоденної війни.

З погляду теорії війни й миру Арона, сьогоденна війна — тобто етап російсько-української війни, що розпочався 24.02.2022 після повномасштабного вторгнення РФ, є продовженням тих, які точилися упродовж «сторіччя тотальних війн», яке, на жаль, не закінчилося 1991 року. Вона відбувається згідно з тією самою логікою, що її описує Арон на прикладах Першої та Другої світових війн та «холодної війни». До того ж, незважаючи на неймовірний технічний прогрес останнього сторіччя, ця війна демонструє вражаючі елементи подібності, зокрема у випадку боїв за Бахмут, які нагадують позиційні бої ще Першої світової чи масового застосування артилерії, що стало «технічною несподіванкою» для союзних нам західних країн. Проте ця тяглість війн «довгого ХХ сторіччя» не означає, що світ не змінюється, радше навпаки: світ помітно змінюється з кожною війною такого масштабу, й можна навіть твердити, що кожна війна такого масштабу помітно змінює світ. Тож сьогодні, коли згадані логіка й тяглість вочевиднилися, саме час почати розмірковувати про те, що змінилося в Україні та світі після 24.02.2022, а також намагатися зрозуміти, якими вони будуть після і внаслідок цієї війни.

На мою думку, ці міркування варто починати з визначення вимірів і перспектив самої війни, що водночас дасть змогу зрозуміти, які у нас є підстави ставити її в один ряд з Першою та Другою світовими війнами та «холодною війною». Тут я маю повернутися до другого питання, порушеного на минулорічному круглому столі, де відбулася невелика дискусія довкола визначень «війна в Україні» та «війна Росії проти України»¹⁷. Я й сьогодні продовжую дотримуватися позиції, що попри наше враження, нібито вираз «війна в Україні» (який зазвичай використовують європейські, зокрема франкомовні ЗМІ) применшує роль України як держави чи історичного дієвця у війні та у світовій історії, він виражає загальну інтуїцію, що в цій війні йдеться про щось

ціями» (1962) (укр. пер.: Арон, Р. (2000). *Мир і війна між націями* / Пер. з фр. В. Шовкун та ін. Київ: Юніверс), а також курс, прочитаний в Колеж де Франс, який став головним твором на цю тему: «Мислити війну. Клаузевіц» (Aron, R. (1976). *Penser la guerre. Clausewitz. T. I: L'âge européen; T. II: L'âge planétaire*. Paris: Gallimard).

¹⁷ Єрмоленко, А. (2022). Війна як соціокультурний феномен: *Філософська думка*, (3), 53—54.

більше, ніж лише про російсько-український конфлікт. Непрямим підтвердженням цього є досить послідовний вжиток виразу «російсько-українська війна» тими, хто наполягає лише на локальному вимірі цієї війни. Йдеться, зокрема, про тих, кого в Європі називають «сувереністами», тобто про прихильників ідеї, згідно з якою кожна держава повинна керуватися в зовнішній політиці лише своїми безпосередніми національними інтересами й не зважати на принципи міжнародного устрою чи, тим паче, на наднаціональні інституції, які цей устрій уособлюють. Вони схильні бачити в цій війні лише війну між двома країнами чи між двома державами, які борються за спірну територію; звідси завдання європейських держав вони вбачають не в тому, щоб вводити санкції проти РФ та постачати зброю Україні, а в тому, щоб примусити обидві сторони сісти за стіл переговорів, поділити якось ці території й у такий спосіб припинити страждання населення обох країн. Зрозуміло, що такий байдужий і безсторонній погляд на цю війну неприйнятний для нас, оскільки він урівнює агресора і жертву, приписує обом однакові мотиви й цінності тощо.

Натомість більшість із нас переконані, що ця війна — це не лише боротьба за територіальну цілісність чи навіть саме існування України, це не лише боротьба двох ідентичностей, вона має і глобальний вимір. У визначенні цього глобального виміру близька нам аналогія з Другою світовою та «холодною війною» може бути досить підступною: хоча йдеться про конфлікт авторитарної держави з державою демократичною (яку, своєю чергою, підтримує ціла коаліція демократичних держав), цей вимір, на мою думку, не варто зводити до боротьби двох ідеологій — авторитаризму та демократії. Передусім тому, що таке бачення неявно приймає, нібито авторитаризм та демократія є двома когерентними, партикулярними та взаємовиключними ідеологіями, хоча вони вочевидь такими не є. А також тому, що успадкований від часів «холодної війни» принцип, згідно з яким зовнішню політику держави визначає ідеологія, що є засадовою для її внутрішнього устрою, у сьогодинському світі не діє. Ми добре бачимо це на прикладі «глобального Півдня»: Індія, яку часто називають «найбільшою демократією світу» за кількістю населення і яка сьогодні стає просто найбільшою за кількістю населення країною, не поспішає приєднуватися до коаліції демократичних держав, не підтримує західні санкції, додержується нейтралітету щодо війни в Україні й керується лише своїми безпосередніми національними інтересами. Так само й Бразилія, що, безумовно, є демократичною країною, в якій президент зі схильністю до авторитаризму щойно програв вибори, проте, здається, це ніяк не покращило ставлення Бразилії до України, радше навпаки.

На мою думку, глобальною ставкою в нашій війні є принцип сьогодинського й майбутнього міжнародного устрою: право народу визначати свій політичний устрій та свої геополітичні орієнтації є універсальним, тобто таким, що поширюється на всі народи, чи ж воно є привілеєм лише обраних

народів, які мають ще один привілей — визначати політичний устрій та геополітичні орієнтації народів, що належать до їхнього життєвого простору, кордони якого вони знову-таки визначають самі? Визнання згаданого права універсальним, тобто визнання за Україною права на власний вибір, поряд із самим демократичним вибором нашої країни, є одним із найпотужніших чинників західної підтримки і солідарності. Підтримки, яку не поділяє решта світу¹⁸.

З огляду на це, дуже симптоматичними є слова Президента Франції Емануеля Макрона, який на початку свого виступу в Мюнхені 17 лютого 2023 року наголосив: «... всупереч тому, що я часто читаю, ця війна не є просто війною між європейцями та європейцями, вона заторкує усю планету». Біографія Макрона дає всі підстави вважати, що він, якщо й не навмисно, то щонайменше несвідомо вжив вираз «війна європейців проти європейців», який ще у XIX сторіччі використовували в значенні «європейської громадянської війни». Якщо Ернст Нольте, завдяки якому це поняття стало популярним, мав на увазі під «європейською громадянською війною» боротьбу двох політичних режимів, засадовими для яких були ідеології комунізму та нацизму, то для Віктора Гюго «війна європейців проти європейців» означала проти-природний конфлікт представників однієї цивілізації, на кшталт Тридцятилітньої війни чи Наполеонівських війн.

Слова Макрона є симптоматичними, бо видають побоювання, що період історії, коли «європейська громадянська війна» — війна між європейськими державами — автоматично ставала світовою війною, як це було під час Першої та Другої світових війн¹⁹, закінчився раз і назавжди. Побоювання, що їх підтверджують сумні реалії: заклики засудити цю війну як «неоколоніальну та імперіалістичну», засудити агресора, що «порушив усі табу» міжнародного устрою, не отримують відгуку серед країн «глобального Півдня». Нечутливість цих країн значною мірою зумовлена тим, що вони не хочуть жертвувати своїми безпосередніми національними інтересами в ім'я якихось принципів, які претендують бути універсальними (щонайменше доти, доки порушення цих принципів — зокрема визнання суверенітету й кордонів окремих країн, не стосується їх безпосередньо). Проте тут є ще один важливий момент. Носієм і провідником таких принципів для цих країн традиційно була Європа (часто в особі колишніх колоніальних метрополій), а зараз — «колективний Захід». І впродовж колоніального та постколоніального пе-

¹⁸ Йдеться також про те, чи можуть, такі «обрані» народи визнавати / не визнавати когось окремим народом в односторонньому порядку або ж це є прерогативою спільноти Об'єднаних націй загалом? Саме тому визнання згаданого принципу універсальним критично залежить від такої підтримки в усьому світі.

¹⁹ Не менш симптоматичними з огляду на це є намагання окремих авторів визначати збройний конфлікт за участі багатьох африканських держав — так звані Конголезькі війни 1990-х років — як «африканську світову війну» (див., напр.: Ndanyuzwe, N. (2014). *La guerre mondiale africaine. Sources du Nil*).

ріоду в країнах «глобального Півдня» накопичилося стільки ресентименту стосовно цього «колективного Заходу», що вони схильні ототожнювати універсальні принципи з інтересами західних країн (звинувачуючи останні в тому, що ті застосовують їх вибірково і у власних інтересах). Натомість країни «глобального Півдня» готові прислухатися до тих, хто претендує бути противагою «колективному Заході», і до того ж вони мають власні побоювання — нового поділу світу, який вимагатиме від кожної країни остаточно увійти до того чи того табору, ба більше, підпорядкувати свою внутрішню та зовнішню політику ідеології цього табору, як це було за часів «холодної війни». Через це вони підтримують встановлення балансів і противагу у «багатополярному» світі, який даватиме їм можливість співпрацювати з тим чи тим полюсом залежно від їхніх безпосередніх національних інтересів.

Ці тенденції загрожують обернутися двома досить небезпечними наслідками для Європи та України.

По-перше, це наслідок для Європи: переживши після закінчення «холодної війни» ще одне славетне тридцятиріччя, вона може опинитися замкнутою у тих межах, про які так довго сперечалися, коли розмірковували над проблемою розширення Європейського Союзу. Це стане великим викликом для об'єднаної Європи, яка завжди мала проблеми з визначенням своїх кордонів, оскільки ЄС був замислений як єдиний політичний простір без кордонів, куди входять усі держави, які поділяють європейські цінності, що їх самі європейці завжди мислили універсальними. Замикання Європи в її кордонах загрожує перетворенням європейських цінностей на цінності самої лише Європи, що також може запустити ланцюгову реакцію, коли всередині континенту ці партикулярні європейські цінності почнуть ототожнювати лише з цінностями «старої Європи» і т.д. Ми вже спостерігали такі процеси впродовж останніх років, що передували 2022-му, коли представники «нової Європи», зокрема Угорщина та Польща, об'єднувалися проти «старої Європи», щоб відстоювати свої партикулярні інтереси й партикулярні цінності. І відмінність цих двох Європ (які мають свої центри: з одного боку, тандем Німеччини й Франції, а з іншого — Польщі й Балтійських країн, та свої периферії) під час війни тільки увиразнюється.

По-друге, це можливі наслідки для України. Всю політику незалежної України визначала боротьба між двома альтернативами, які були не лише геополітичними (жити в єдиному просторі без кордонів із країнами СНД чи з країнами ЄС). Це був також ціннісний вибір між двома дедалі більш відмінними способами політичного устрою та формами суспільного життя. Цінності ліберальної демократії: права людини, верховенство права, контроль владних інституцій з боку громадянського суспільства тощо, — завжди ототожнювали саме з «європейськими цінностями», які вважали універсальними. Це був також вибір історичний, оскільки після закінчення «холодної війни» ліберальну демократію визнавали тріумфальним режимом, натомість авторитаризм, який буйно розквітнув на пострадянському просторі, — відрижкою

минулого. Внаслідок цієї війни ми, вочевидь, назавжди покінчимо зі своїм імперським та (пост)радянським минулим, але чи означатиме це, що ми назавжди зробимо вибір на користь Європи та цінностей, які вона уособлювала впродовж згаданого періоду? Чи не стануть на заваді такому ціннісному виборі численні претензії до «старої Європи», що накопичилися не лише за період війни: нам не відкрили свого часу двері в ЄС, Європа надто активно співпрацювала з Росією, а сьогодні зволікає з підтримкою України тощо. Чи не стане ресентимент стосовно «старої Європи», якого у нас вже, здається, накопичилося не менше, ніж на «глобальному Півдні», чинником, який перетворить «європейські цінності», а разом із ними й цінності ліберальної демократії на чужі нам партикулярні цінності, що їх країни «старої Європи» використовують вибірково й у власних інтересах? І йдеться про незадоволення Європою не лише серед широкого загалу українців, а й усередині філософського цеху, де дедалі частіше ставлять під сумнів європейську філософію (чи філософію, яка артикулювала й обґрунтувала європейські цінності), про що говорив Анатолій Миколайович Єрмоленко. Це невдоволення сьогодні виявляється у двох формах: відверто ресентиментного антизахідництва (на кшталт російського) — з одного боку, та месіанізму чи своєрідного сучасного «хвильовізму» з його ідеєю нашого східного лідерства, якщо не зверхності стосовно «старої Європи», ідеєю, у межах якої Україна перетворюється на «новітню Європу».

Сьогодні важко спрогнозувати, куди заведуть нас ці тенденції, ми можемо твердити лише, що наш світ більше не буде таким, як до 24.02.2022 року.

Анатолій Єрмоленко: Я хотів би уточнити, чи не обмежує запропоноване вами визначення цієї війни інші визначення. Скажімо, я вважаю, що це, зокрема, і національно-визвольна війна України проти Росії.

Сергій Йосипенко: Я думаю, що з часом у підручниках з історії якось усталиться наша національна формула визначення цієї війни, але зараз ми маємо конкуренцію різних перспектив. Зі свого боку, я наголошую лише на тому, що, наполягаючи на нашій національній перспективі цієї війни — боротьбі з російським колоніалізмом, ми не повинні втрачати з поля зору інших, не менш важливих. Наприклад, коли ми говоримо, що це колоніальна війна Росії, то ми маємо одночасно пам'ятати, що вона ведеться не лише проти нас. Був 2014 рік, коли РФ вперше напала на Україну, але був і 2008 рік, коли вона напала на Грузію, був 2003 рік — намагання приєднати острів Тузла, були чеченські війни, Придністров'я, Абхазія тощо. Колоніальні війни РФ почалися задовго до 2014 року, і я назвав лише колоніальні війни тієї РФ, яка утворилася після розпаду СРСР, тоді як були ще колоніальні війни 1918—1922 років, до утворення СРСР, колоніальні війни Російської імперії та Московської держави. Перспектива, про яку ви говорите, є, можливо, найважливішою для нас: це національно-визвольна війна українців проти Росії, яка час від часу спалахує упродовж історії. І тут повстання Івана Мазепи та Полтавська битва (яку, вочевидь, мають на увазі, коли кажуть, що

російсько-українська війна триває 300 років) були не першим актом нашого опору російському колоніалізму. Неоголошена, не визнана формально міждержавна війна РФ та України, також є важливою перспективою. Можна навести низку висловлювань серйозних дослідників війни й миру (зокрема і тих, кого я цитую у своїй минулорічній статті), які буквально до 2014 року були переконані, що міждержавна війна в Європі неможлива, бо час міждержавних війн у Європі є давно пройденим етапом її історії. Саме завдяки цьому переконанню 24.02.2022 стало шоком і спричинилося до безпрецедентної мобілізації на підтримку України у світі. Ми маємо кілька перспектив, які важливо утримувати в полі зору одночасно, не відкидаючи жодної з них. Поряд із тим зведення цієї війни лише до однієї, нехай і важливої перспективи я вважаю досить необачним.

Євген ГОЛОВАХА, доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту соціології НАН України

РІК ВІЙНИ: СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ

За даними моніторингових соціологічних досліджень, які проводить Інститут соціології НАН України, навіть через тридцять років після розпаду СРСР у більшості українців спостерігався стан політичної амбівалентності, соціально-політичної апатії, інституційної недовіри, геополітичної невизначеності та аномійної деморалізованості. Від початку війни у свідомості багатьох громадян України ці ментальні риси почали дуже стрімко змінюватися на протилежні, закладаючи соціально-психологічний фундамент формування в нашій країні сучасної політичної нації, яку вже сьогодні поважають і навіть захоплюються нею в усьому цивілізованому світі.

Добре відомо, що впродовж останніх десятиріч до нашої держави ставилися за кордоном як до бідної країни з високим рівнем корупції й постійними політичними скандалами. Такий погляд поділяли й самі українці, на це вказували низький рівень довіри до визначальних соціально-політичних інституцій країни, впевненість, що в Україні є корупція, бідність і неефективність політичної влади як у центрі, так і на місцях. Це було зумовлене насамперед строкатістю перехідного стану суспільства із вкрапленнями різних інституційних систем: дещо залишилося з радянських часів, дещо з традиційного минулого, а щось приходило ззовні у вкрай суперечливому поєднанні цивілізаційних впливів. І саме це створювало домінуючу атмосферу невизначеності й масової недовіри до інституційних засад суспільного життя.

Але після початку війни суспільство змінилося настільки суттєво, що можна без перебільшень стверджувати: за останній рік воно змінилося більше, ніж за три десятиріччя до цього. Сталося це завдяки зростанню самоповаги, яка впливає насамперед з поваги громадян до держави, яка, чинячи

спротив агресорові, заслужила глибоку пошану в демократичному світі. Високий рівень поваги і надзвичайний рівень підтримки України з боку демократичних країн зміцнюють моральний дух і підвищують рівень самоповаги українців. У соціальній психології доведено, що зовнішня оцінка є одним із головних чинників самооцінки й готовності діяти далі, а схвалення від оточення піднімає настрій, додає сил і наснаги. Із самоповаги випливають нові риси політичної культури: суттєве підвищення довіри до державно-політичних інституцій, упевненість, що в Україні є лідери, які можуть ефективно управляти країною, формування чітко визначеної національно-державної ідентичності, зростання впевненості в тому, що в Україні є можливість вільно висловлювати свої погляди, попри воєнний стан і цензурні обмеження, що з ним пов'язані.

Варто зазначити, що незадовго до Євромайдану 55—60% громадян в опитуваннях підтримували приєднання України до реінтеграції на пострадянському просторі, а 57% — ностальгували за СРСР. І так було не лише в нас: литовські колеги зауважують, що навіть через 10 років після проголошення незалежності за радянськими часами ностальгувала переважна більшість населення їхньої країни. Щоправда, вони швидше за нас позбулися цієї ностальгії завдяки євроінтеграції. Наша ностальгія скінчилася після анексії Криму й окупації частини Донбасу. В Україні почалася переорієнтація на євроінтеграцію, за яку висловлювалися близько 60% респондентів. Натомість близько чверті українців усе ще прагнули реінтегруватися в пострадянському просторі. Другий шок, який спіткав українців 24 лютого 2022 року, остаточно позбавив їх цієї ілюзорної перспективи «розвитку» (зараз її підтримують лише 2—3% опитаних). Отже, ідея приєднання до Європейського Союзу й НАТО сьогодні не має альтернативи в масовій свідомості.

У сучасній політичній науці суттєво актуалізувалася проблематика, асоційована з категорією «національна стійкість», що характеризує здатність громадян певної країни витримувати негаразди й конфлікти, які можуть у ній статися. Ця здатність пов'язана з адаптивністю населення, із можливістю активно пристосуватися до проблемних ситуацій і конструктивно розв'язувати соціальні проблеми. Я вивчав цю проблематику ще до початку повномасштабної російської агресії і, за результатами емпіричних досліджень, дійшов висновку, що рівень національної стійкості в Україні є достатньо високим, незважаючи на те, що в українців домінували негативні оцінки багатьох соціальних явищ, пов'язаних із політичним життям, економікою та соціальною політикою держави. Наші громадяни, попри те що були скептиками щодо актуальної ситуації та можливих змін, зберігали високий рівень стійкості та адаптивності. Саме це вони об'єктивно продемонстрували своїм консолідованим спротивом російській агресії.

Парадоксально, але за нинішньої інфляції та падіння ВВП на третину, у грудні 2022 року українці оцінили стан національної економіки краще, ніж у листопаді 2021 року. У своєму опитуванні ми просили респондентів не по-

рівнювати стан економіки до й після початку війни, а просто оцінити нинішній стан за 10-бальною шкалою. Підвищення оцінки в цьому випадку є проявом загальних позитивних установок щодо здатності держави навіть в екстремальній ситуації забезпечити умови для виживання населення. Вочевидь, українці були здивовані тим, що попри скрутну ситуацію, держава не застосувала жорстких економічних обмежень, карткових систем тощо, а крамниці виявилися заповненими товарами, зокрема харчовими продуктами. Громадяни України переконалися, що економіка не була такою слабкою, як вони вважали (виходячи з їхніх низьких оцінок напередодні війни).

Нарешті, сталася ще одна суттєва економічна зміна — українці загалом зменшили свої споживчі домагання. Зараз вони вказали на те, що потребують менше витрат, ніж у мирний час, для нормального життя (незважаючи на інфляцію) і готові до ще серйозніших споживчих обмежень. Отже, є переконливі свідчення того, що українці загалом адаптувалися до нової економічної ситуації. Це дуже важливо для перемоги у війні за виживання і перспективу розвитку нашої держави, бо наразі не відомо, скільки ще нам доведеться бути за умов надзвичайності в усіх аспектах суспільного життя — від воєнного до морально-психологічного.

Стосовно останнього аспекту суспільних змін слід наголосити, що українці перестали бути фаталістами, Поширене серед більшості населення (до 60%) уявлення про неможливість змінити обставини, «долю», дуже заважало нам розвиватися в перші роки незалежності. Насамперед це визначалося історичними чинниками: численні марні спроби створити власну державу й тривале імперське панування зробили українців безпорадними. Натомість сьогодні 57% респондентів не згодні з твердженням, що їм щось «написано на роду» (згодні — лише 24%, інші не визначилися). Тобто українці беруть на себе відповідальність за власне життя і за долю країни.

Як свідчить наше моніторингове дослідження, рік війни майже позбавив Україну драматичних розбіжностей між її регіонами. Це стосується і оцінки внутрішньої ситуації, і ставлення до нашої армії, і геополітичної орієнтації. Війна породжує дихотомії, але заради перемоги українці єднаються й намагаються порозумітися, підтримувати одне одного, незважаючи на те, що будь-які війни сприяють загостренню негативних почуттів, поширенню феномену чорно-білого сприйняття соціальної дійсності, загостренню підозрливості та агресивності.

Важливо, що ми не тільки самі консолідуємося — ми консолідуємо цивілізований світ. У мене були відверті розмови із закордонними колегами, і вони висловлювали занепокоєння, що Захід надалі не зможе підтримувати належний рівень інтеграції. Внутрішні суперечності, «брекзити», успіх попудлізму й відповідних політичних лідерів — усе це призведе до розпаду світової демократичної спільноти. І саме героїчний спротив України російській агресії викликав об'єднання Заходу навколо демократичних цінностей та ідеалів. Зараз ставлення до нас в розвинених країнах Заходу суттєво змінилося.

Українців сприймають як волелюбну і віддану демократії націю, що захищає не тільки власну незалежність, але й світову систему демократії. Завдяки цьому Україна може бути для цивілізованого демократичного світу зразком того, як слід боротися за свою свободу та цінності.

Україна своїм спротивом агресії змінила світ. Це її велике досягнення, а також велика відповідальність. Наша країна зараз відіграє вирішальну роль у захисті демократії. Ми консолідували найрозвиненіші держави, які, за визнанням багатьох політичних лідерів і моральних авторитетів Заходу, переживали кризу у взаємовідносинах. Це важлива передумова майбутнього не лише України, а й усього людства. І це великий стимул для подальшої рішучої боротьби України за свою свободу й суверенітет. Світ дивиться на Україну як на форпост демократії. Від нашої стійкості багато в чому залежать виживання й перспектива демократичного розвитку людства.

Євген Бистрицький: Євгене, як ви можете пояснити оці 70% підтримки Путіна і, фактично, трошки менше, але достатньо позитивне ставлення до війни у росіян?

Євген Головаха: Для мене це дуже просте пояснення. Знаєте, є різні позиції, що взагалі росіяни — вони такі страшні, що вони раби. Ми розуміємо, що всі ми страшні й кожен може бути страшним — за певних умов. У Росії це дуже просто — це страхітлива пропаганда. Я абсолютно впевнений — якщо вимкнути оці рупори пропаганди, хоча б на кілька місяців, через півроку росіяни стануть зовсім іншими. Вони будуть говорити: «Так ми ж не знали! Це нас надурили!». Така ситуація. Євгене, ми ж з вами пам'ятаємо Радянський Союз. Як змінилася радянська пропаганда, так радянські люди, котрі переважно підтримували владу (це треба визнати), стали говорити, що вся ця комуністична система знищувала країну, що вона вбивала людей і, взагалі, від неї треба відмовитися. Як тільки не стане Путіна, як тільки не стане цієї пропаганди про те, що всі заздять Росії, що Росія — це країна найбільша, найсильніша, найрозумніша, найдуховніша тощо, а українці — це зрадники, які незаконно привласнили територію Росії; якщо вся ця пропаганда зникне і будуть говорити, що до влади прийшов криміналітет, разом із Путіним, що вони злі тощо, принципово зміниться позиція переважної більшості росіян.

Євген Бистрицький: Тобто я правильно розумію, що пропаганда ґрунтується на собі самій? Вона самообґрунтовується?

Євген Головаха: Пропаганда — це дивовижний феномен! До речі, його треба серйозно вивчати. Але з іншого боку — навіщо його вивчати, адже те саме чинили Геббельс із командою. Те саме. Якщо вони німців змогли перетворити на нелюдів, то росіян — легше! Бо у німців було все-таки більше традицій свободи, ніж у росіян. Тож будь-кого можна перетворити на нелюда. У цьому я певен. Якщо обмежити інші джерела інформації й постійно інформувати з позиції, яка вигідна владі. Будь-кого. Навіть американців. До речі, я вам наведу приклад з історії Америки. Ще від 1939—40-го була відповідна пропаганда: Радянський Союз сприймали як монстра, а радянську

людину — як раба і комуністичну загрозу. Коли після початку війни (нападу Німеччини) США почали підтримувати Радянський Союз, то за півроку в даних опитування Геллапа сталася колосальна зміна: переважна більшість американців стала говорити, що радянська людина — це світло, Радянський Союз — це країна, яка бореться з нацизмом, це наш друг. Кілька місяців пропаганди змінили все. У вільній країні.

Анатолій Єрмоленко: Дякую, але, Євгене, мабуть ще треба мати відповідну традицію. Якщо 200 років там говорили, що Росія не готова до демократії (за Катерини II), і зараз те саме повторюють російські чиновники: «Ну, ми б хотіли, щоб була демократія, але російський народ не готовий». Так що тут не тільки засоби. Традиція величезна.

Євген Головаха: Ні, я не проти. Але звернімося до 1990—2010-х років. Там була демократія, і її було більше, ніж в Україні. Більше було демократії.

Олександр Шморгун: Пане Євгене, але з радянських часів все ж таки відбулася дуже сильна люмпенізація населення в середньому загалі. Мені здається, що це теж дуже впливає, тому що декласованість була.

Євген Головаха: Це серйозний чинник, я згоден. Втрата великої верстви інтелігенції, властивої радянській системі; вона сама себе знищила. Так, зараз буде важче, тут я навіть згоден. Буде навіть важче відновити демократію в Росії, ніж це було за радянських часів. Але можна. І починати потрібно з пропаганди.

Олег Білий: У мене таке запитання. Як ви ставитеся до того, що західна допомога, в тому числі й допомога США, побудована не лише на емпатії або ціннісній спорідненості, а й на тому, що можна назвати збігом стратегічних інтересів. Для України — це водночас екзистенційний інтерес, це боротьба за виживання, і для США, можливо, це виживання в сенсі впливу, статусу світового. І не все визначається цією емпатією, яка інколи домінує в соціологічних опитуваннях.

Євген Головаха: Згоден. І навіть маю аргумент — останнє засідання американського комітету безпеки. Це вже прийшли республіканці до влади. І все одно (хоча там уже є зміни), коли запитували трампісти: а поясніть нам, навіщо допомагати Україні? Навіщо витратити стільки грошей? Який сенс? І була чітка відповідь голови цього комітету: якщо ми не будемо допомагати Україні, якщо Україна програє цю війну, то всі диктаторські режими почнуть такі війни. І насамперед — Китай. А Китай — теж для нас такий екзистенційний ворог, як Росія для України. І справді, вже навіть так звані трампісти розуміють, що не можна дати Росії перемогти, бо інакше всі почнуть загарбувати. І американська система, взагалі все, на чому побудована Америка, — все зруйнується. Тому американці останніми припинять допомогу, незважаючи на втому населення.

Анатолій Єрмоленко: Не треба їм дозволяти втомлюватися.

Євген Головаха: Оце наше завдання. Про це треба їм говорити, а не лише Габермасу. Я з цим абсолютно згоден. До речі, треба гнати так званих

російських науковців зусюди. Лізуть як таргани! Підтримують Путіна, а їх усіх (не знаю як у філософських) в соціологічних, філологічних громадах — всюди їх приймають, незважаючи на позицію. І підтримку війни. Навіть у спортсменів краще, а науковці виявилися найбільш безпринципними.

Михайло Бойченко: Репліка моя стосується структурної детермінації. Є певні процеси, які визначають суспільні зміни на структурному рівні. Пропаганда, знаєте, може два місяці туди, а потім ще швидше назад. На пропаганду не треба зважати як на якийсь потужний чинник. На структурну детермінацію, як ще марксизм навчав, треба зважати більше, ніж на пропаганду. Це мені так здається, але вам як соціологам видніше, звісно. І ще я хотів запитати: ви, Інститут соціології, робите дослідження російського суспільства. Як на нього впливають зміни у війні? Наприклад, підтримка війни до того, як вони відійшли з Київщини, з півночі України, й після того, як вони зазнали поразки. Підтримка війни до того, як вони на Харківщині зазнали поразки, й після того. Або Херсон — до й після того. Підтримка до того, як 150 тисяч загинуло, й після того. Підтримка війни до часткової мобілізації й після неї. Тобто зростає вона чи зменшується. Цікава така соціологія — є чи немає? Тому що, як навчають класики, важлива не цифра, а динаміка.

Євген Головаха: Так, є дані. Підтримка Путіна фактично не змінюється. Навпаки, вона зросла.

Михайло Бойченко: Тобто не зважають на ці події?

Євген Головаха: Ні, вона зросла. Але є такий показник, як підтримка перемовин. Замість того, щоб зупинитися — домовитися. Оце вдвічі зросло.

Анатолій Єрмоленко: Але на російських умовах, так, Євгене?

Євген Головаха: Ні, просто, щоб припинити війну. Просто зараз. Якщо Путін скаже — приймуть. Цього було менше в перший місяць. Зараз — більше, особливо після мобілізації. Найгірше, що старша генерація — це жак повний. А от молода й середня — вони ще мають якийсь-там мозок.

Андрій КУДРЯЧЕНКО, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України,
директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

СКЛАДОВІ ПЕРЕОБЛАШТУВАННЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО АРЕАЛУ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

Шановні учасники наукового заходу! Я хочу наголосити, що поділяю чимало з тих тез, які ми вже почули. Ба більше, можу сказати, що мені як історичу ближчими є історичні порівняння, проведення аналогії. І, по можливості, розглядати майбутнє, свідомо враховуючи, що ніхто не може дати точних прогнозів.

Розгорнута нині війна — це найбільша війна на європейському континенті після Другої світової. Війни були в Європі, були в інших регіонах, але

такої масштабної та запеклої не було. У своїй доповіді на засіданні Президії НАН України 11 січня цього року я наголошував, що повномасштабна агресія Кремля стала екзистенційним випробовуванням для держави, її інституцій, для кожного українця і українки. Певно, минулий 2022 рік став найтяжчим для українського соціуму, водночас він унаочнив неймовірну відвагу й стійкість українців, які стали на захист власних свободи та демократичного вибору. Відтак незламність та єдність і є нашим спільним досягненням, коли держава реалізує найважливішу — захисну функцію стосовно своїх громадян, а вони доводять справами й навіть жертівністю свою прихильність до втілення стратегічної перспективи увиходження до євроатлантичного кола демократій²⁰.

Нині доводиться визнавати те, що ця війна дедалі більше набирає ознак цивілізаційного протистояння, і нам би хотілося, щоб це усвідомлювали в усьому світі, а не лише на європейському континенті. Сьогодні воєнне протистояння обмежене двома державами, але дотичною до нього є значно більша їх кількість і не виключено, що згодом сторонами конфлікту можуть стати й інші країни. Як колись козаки перебували на стику кількох цивілізацій і боронили свою, європейську, так і нині наша держава протистоїть іншій цивілізації. Якщо подивитися на цивілізаційні кордони до війни або до розпаду СРСР, то вони проходили, стосовно України, по західному кордону нашої республіки, а нині — держави. Сьогодні цей вододіл переміщується на наші східні кордони. Як історик, порівнюючи події в Україні після розпаду Російської імперії та після Першої світової війни з нинішніми, я наголошував на значно кращій теперішній перспективі. Адже тепер перспектива у нас, українців, значно краща, ніж 100 років тому. Чому? Тоді Європа не визнала Україну, не підтримала нашу незалежність, і ми не реалізували той шанс, який мали. Полякам, фіннам та іншим народам вдалося реалізувати свої національні проекти. Але тоді, 2022 року, ще до війни я констатував, що Європа визнала сучасну Україну і розглядає наші перспективи в своєму культурно-цивілізаційному ареалі. Це дуже важлива складова, що нашу позицію, нашу боротьбу підтримують демократії євроатлантики або країни в так званому форматі Рамштайн²¹.

Минулого року відбулася конференція, ініційована академічним Інститутом історії України, де була дискусія про те, як визначити війну, які в неї перспективи тощо. По-перше, які терміни матиме війна. По-друге, неможливо однозначно визначити коло країн, що в кінцевому результаті будуть втягнуті до воєнного протистояння. Сьогодні наші колеги наводили відповідні оцінки, виходячи з соціологічних опитувань. Їх врахування — це правильна складова. Але так само важливою є допомога, яку, хай дуже дозовано,

²⁰ Кудряченко, А.І. (2023). Проблема історичної пам'яті: європейський дискурс (1945—2022 рр.). *Вісник Національної академії наук України*, (3), 61.

²¹ Толстов, С.В. Екзистенціальний вимір російсько-української війни (<https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/ekzystentsialnyi-vymir-rosiiskoukrainskoi-viiny.html>).

але надають нашій державі. Інша справа, коли ми говоримо про пропаганду, інформаційну боротьбу, які зміни необхідні, щоб мати успіх і в цій царині.

Проте досягти бажаних змін у стані ворога справа нелегка, вона потребує більше часу та потужних важелів впливу. Як доказ, я навіть би ті цифри й дані, які виклав у своїй монографії про складові демократичного сходження ФРН у повоєнний період²². Американські дослідники в західних зонах окупації проводили й порівнювали заміри громадської думки 1945 і 1948 років, тобто ще до створення ФРН. За цей період у західних окупаційних зонах із 47 до 55% зростає кількість тих, хто вважав нацизм хорошою, але погано реалізованою ідеєю. Це ж до того, наскільки швидко може змінитися підтримка Путіна й режиму, який панує у ворога. У Німеччині за вказаний період тривалістю три роки із 41% до 30% знизилася кількість тих опитуваних, хто вважав нацизм винятково поганою ідеєю. Тобто період історії часу 0, або після розгрому й беззастережної капітуляції Німеччини проходив вельми складно й сильно вдарив по настроях німецького населення. Відтак на тлі величезних повоєнних митарств більшості німців всі негативні явища війни та події стерлися з їхньої пам'яті, а позитивні довоєнні сторони, пропаганда та 12-річне виховання зберегли свій вплив. І такий ганебний факт — що 33% опитуваних були впевнені в тому, що євреї не можуть мати такі самі права, як інші громадяни. Або ж територіальні прагнення — 52% опитуваних вважали, що території Гданська, Судет та Австрії неодмінно повинні належати Німеччині²³. Тобто коли йдеться про тогочасний вплив пропаганди щодо «життєвого простору», а за нинішніх умов війни щодо території, то швидких змін у настроях противника важко очікувати. Адже нам дивно читати й неможливо зрозуміти того явища, що агресивна держава анексувала території, навіть не захопивши їх, і більшість населення ворожої країни підтримує такі її кроки.

Сьогодні важко прогнозувати чи планувати ті заходи, які реально можна провести в стані ворога, щоб змінити підходи тамтешнього населення на користь підтримки українського суспільства й установок київської влади щодо наших територій або щоб диктувати свою позицію росіянам. Ресурсів у нас значно менше, щоб проводити широку наступальну лінію в російському середовищі. Офіційна влада в інформаційно-наступальному плані робить багато, особливо з огляду на донесення української позиції до міжнародної спільноти. Проте дані меседжі важко торують собі шлях на теренах ворога, серед різних верств російського суспільства. Водночас оточення чи команда президента раз у раз підводить його й українців загалом, нехтуючи нашими культурно-цивілізаційними прагненнями. Такі вади, як корупція, казнокрадство тощо, завдають величезної шкоди та потенційно дають відповідні аргументи ворожій стороні, її штатним пропагандистам.

²² Кудряченко, А.І. (2020). *Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження* (сс. 452, 460). Київ.

²³ Public Opinion in Occupied Germany. The OMGUS Surveys, 1945-1949 / Ed. by A.J. & R.L. Meritt (University of Illinois Press, pp. 31, 32, 171).

Якщо проаналізувати кроки на підтримку нашої країни і риторику, яка звучить при цьому, то я навів би приклад знаного міжнародника Г. Кісінджера. Дуже добре, що в останньому своєму виступі він сформулював підходи та прогнози на користь України. Тобто впродовж короткого часу, завдяки воєнно-політичним успіхам та ЗСУ, наші інтереси й підходи взяли гору. Якщо порівняти зміни у позиції Е. Макрона і О. Шольца, то спостерігаємо динаміку чи еволюцію їхніх підходів на користь України. Водночас слід брати до уваги те, якою ціною це дається. Адже за сучасної війни й запеклого міжнародного протистояння ми достеменно не знаємо, які впливи застосовує російська дипломатія по закритих каналах. Якщо говорити про нашу дипломатію, то не потрібно все виносити в медійний простір, ця галузь для того й існує, щоб розв'язувати питання по своїх каналах. Я читав не один огляд, ще коли Андрій Мельник був послом у Німеччині і, крім іншого, публічно ображав федерального канцлера. Німецький експерт, займаючи об'єктивну позицію, цілком слушно зауважував, що українській стороні потрібно більш раціонально вести дипломатичний наступ. Він наголошував на тому, що необхідно враховувати не лише необхідність відповідних рішень щодо воєнної допомоги Україні, але й те, як їх будуть реалізовувати, а також те, що від тієї чи тієї особи залежить не лише прийняття рішення, а й його виконання. І події останніх місяців якраз підтверджують такий висновок. На жаль, наші дипломати не завжди його враховують. Мені могли б заперечити: так ми ж досягли мети, вони зреагували. А я сказав би, що мети ще не досягнуто. Із останніх заяв нового міністра оборони ФРН Бориса Пісторіуса відомо, що Німеччина не може добре сама себе захистити. Тож на шляху до отримання Україною воєнної техніки й потужної зброї від Німеччини нашу дипломатію очікують серйозні виклики. Не менші складні завдання та труднощі об'єктивно існують і стосовно підтримки Франції. Адже не слід забувати того, хто вивів її до членів Ради Безпеки ООН після Другої світової війни. Це був Кремль! І я не впевнений, що російська сторона не нагадає їм про цей факт непублічними каналами.

Ми від Інституту всесвітньої історії неодноразово писали і в МЗС, і в інші структури, що потрібно завжди в полі зору тримати дипломатичний корпус і його перших осіб. Скажімо, посла України в Китаї немає вже більше двох років. Про який вплив на Китай чи належну допомогу може йти мова? Знаючи ментальність людей Сходу, слід враховувати, що вони не можуть реагувати на будь-кого, їм важливо, щоб відповідна людина користувалася довірою. Києву за відсутності кадрового фахівця-дипломата потрібно зробити бодай політичне призначення. В Індії нині також немає нашого посла. Це вельми уразливо.

Стосовно українсько-російських переговорів слід зазначити, що цей процес також залежить від дуже багатьох чинників. Якщо подивитися міжнародний контекст підтримки, то впадає в око дозована допомога союзників та партнерів. А стосовно лендлізу можна зауважити, що це окрема й

непроста тема. У Другу світову війну Кремль розплачувався за величезні поставки золотом, дотепер знаходять затонулі кораблі із золотими злитками. Є різні способи надання допомоги, інколи вона окреслюється саме як допомога, а інколи має інші форми. Хто обговорює всі ці моменти? Чи хтось при цьому знає позицію української сторони? І варто чи не варто, щоб у демократичному суспільстві це проходило відкрито. Бо одна справа, коли в радянський період було закрите суспільство, у Путіна — авторитаризм, за такої ситуації будь-які перемовини особливо не афішують. Згадаймо, коли на засіданні Ради безпеки Росії напередодні вторгнення в Україну керівник відповідної структури Патрушев збився з теми обговорення, наперед стверджуючи свою однозначну підтримку приєднання квазідержавоутворень, про що публічно ще не говорили... Граючи на публіку, Путін був змушений виправити його, а всі члени Ради безпеки сиділи перелякані. Тож якщо керівник розвідки на публічному заході говорить про приєднання, то це означає, що за закритими дверима ці питання активно проговорюють. Перебіг подій минулого року однозначно це підтвердив.

Україна довела свою спроможність при посиленій допомозі Заходу здобувати перемоги. На ці важливі складники слушно вказував Френсис Фукуяма²⁴. Аналіз нинішніх подій на українсько-російському фронті свідчить про те, що саме вони будуть вирішувати напрямки того світового устрою і в Європі, і в світі, до якого ми прагнемо. Але саме результати здобутків ЗСУ будуть визначальними. Розгляд головних тенденцій сучасного розвитку воєно-політичних подій на континенті та стратегічних прагнень України вельми виразно свідчить про те, що уже нині поступово формується нова структура європейського та світового устрою, дієвим чинником якої стане демократична Україна. Тож наша перемога, яка включатиме звільнення окупованих регіонів й відновлення територіальної цілісності та державних кордонів, визнаних світовим співтовариством, стане дієвим чинником нового демократичного устрою на континенті та в світі. Україна має можливості та обнадійливі перспективи перехопити попередній вплив та першорядність Росії і стати загалом привабливим та впливовим актором у Європі та на обширах пострадянського простору. Увіходження нашої держави до євроатлантичного ареалу покликане зміцнити лідерство Євросоюзу й НАТО на міжнародній арені й сприяти їх утвердженню дедалі впливовішими гравцями у розв'язанні міжнародних криз.

Окреслені перспективи й зміни ставлять перед Україною нові вимоги до теоретичного осмислення цих стратегічно важливих напрямків, зокрема й гуманітарного блоку питань щодо раціонального використання позитивної практики й досвіду європейських країн, які впродовж повоєнних та останніх десятиріч здійснили чимало для подолання тоталітарного минулого

²⁴ Американський філософ Фукуяма пояснив, чому Україна переможе (див: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3468465-amerikanskij-filosof-fukuama-poasniv-comu-ukraina-peremoze.html>).

та засадничих традицій національної єдності. Розв'язання цих непростих завдань спроможне значно посилити інтенції держави й суспільства на шляху адаптації та інтеграції до кола держав сучасного ліберального світу. Тобто ми маємо дуже непросту ситуацію, але водночас і величезні перспективи. Відтак імперативом постає нагальна потреба максимальної реалізації саме наших перспектив.

Сергій ПРОЛЕЄВ, доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ВІЙНА ТА ЗНЕЛЮДНЕННЯ

24/02 — не просто дата вторгнення російської армії в Україну. Це дата, яка поділила стан всього світу на «до» та «після». Російсько-українська війна — насправду всесвітньо-історична подія, що має безліч вимірів, ефектів та впливів; деякі з них є очевидними вже сьогодні, але чимало й таких, що оприявняться перегадом. І часто видаватимуться вельми неочікуваними.

З усього розмаїття можливих сюжетів поточної війни заторкну лише два. По-перше, це головний ефект цієї війни: її найбільша небезпека та вплив на життя людства. По-друге, це фіаско європейського розуму, загалом західної раціональності (чи то спроможності мислення), яке стало одним із вагомих чинників, що не лише уможливили, а й підготували війну.

Отже, *головний ефект війни*. Вияви війни очевидні. Це загибель та страждання людей, руйнація міст та усталеного способу життя, занепад економіки та багато інших потрясінь. Але спільним знаменником усіх цих бід є одне — *змінений стан людей*. Цей змінений стан є не просто реакцією чи наслідком війни. Він є тим станом, який спричиняє війна, який насаджує війна, який *найближчим чином і є сама війна*. Бо війна — не просто гул гармат чи вибухи ракет. Найбільша небезпека війни полягає в її проникненні в саму людину, у витворенні *людини війни*.

У чому сутність цього перетвореного стану і чому він особливо небезпечний — я б сказав, *універсально небезпечний* — за умов поточної війни?

Війна як перетворений стан людини є її — людини — *знелюднення*. Кажучи російською, вибачте — «обесчеловечивание». Щоб осягнути зміст цього перетворення, пригадаймо давнє філософське поняття — *Entäußerung* (як його застосовують Фіхте та Гегель) чи *Entfremdung* (як його застосовує Маркс), тобто *відчуження*. У Фіхте та Гегеля відчуження загалом має сенс об'єктивації суб'єкта чи свідомості, духу. Маркс додає ще й наголос на ворожості щодо людини її власних сил чи якостей, які зазнали відчуження. Відчуження як характеристика знелюднення, перетвореного війною буття людини — ще радикальніша. Воно містить відчуження — перетворення на чуже людині — не просто її властивостей чи діяльності, а її *власної сутності, людяності*.

Людина стає сама собі чужою. У ній не залишається людяності, і сам сенс людяності стає для неї чужим і неприродним, унеможливленим. І це не просто ефект чи наслідок війни — це *вимога самої війни*: той стан людини, який диктує війна і який скидається на єдину можливість успішного ведення війни. І не тільки перемоги, а й навіть простого виживання на ній.

Знелюднення, яке стало осередком війни, має подвійний характер. По-перше, воно постає у вигляді знелюднення супротивника, ворога. Вбивати іншу людину зовсім непросто, але вбивати «нациста» чи нелюда — зовсім інша річ. Ворог має постати як щось позбавлене природних людських рис — щось потворне і лихе, уособлення зла. Тоді нищення його стає цілком природним і необхідним. По-друге, знелюднення ворога не відбудеться без сили ненависті, яка так само перетворює й тебе самого. Людина у самій тобі має мінімізуватися, замовкнути, зникнути. Ти сам перетворюєшся на інструмент війни. Це внутрішнє знелюднення в самому тобі ще більш небезпечне, ніж знелюднення супротивника. Отже, маємо залежність: щоб ефективно діяти на війні — вбивати супротивника, ти маєш його знелюднити. Але водночас це знелюднює самого тебе. Тому можлива парадоксальна ситуація — ти не зазнав жодного поранення, а людина в тобі скалічена чи навіть загинула.

Тренд знелюднення присутній у всіх війнах, але він особливо характерний для поточної війни, яку Росія від початку перетворила на злочинну, варварську, антилюдяну, що нехтує всіма правилами та звичаями.

Саме через потужний ефект знелюднення ця війна набуває всесвітньо-історичного характеру. Безумовно, вона стала всесвітнім явищем і з низки інших причин. Це і потрясіння всієї світової економіки (зокрема, загроза голоду мільйонів людей у найвіддаленіших куточках світу), це й, по суті, крах світового політико-правового порядку, це й фіаско головних світових інституцій, як-от ООН та ОБСЄ, головна місія яких полягає у запобіганні та унеможливленні війни. Проте попри всі ці видимі вагомні наслідки, дозволю собі стверджувати, що *найнебезпечнішим є саме ефект знелюднення* — відчуження людини від себе самої. Образно кажучи, нищення та вимирання людини в самій собі.

Поширення практик та станів знелюднення по всьому світу — яке на сьогодні ще не впадає в око і є латентним процесом — є *найістотнішим залученням у війну країн*, де начебто триває спокійне мирне життя. Франція чи Італія, Індія чи Китай далекі від театру бойових дій. Але вірус знелюднення має властивість проникати й до них. Одну з ілюстрацій цього знаходимо, наприклад, у Кіктенка, який говорив про дивне уникнення застосування до подій російсько-української війни взагалі-то характерного для китайської свідомості поняття — «жень» (людяність). А це ж найвища конфуціанська чеснота з п'яти головних, які лічать шляхетній особі. Ми впродовж усього часу чуємо побоювання західних політиків щодо ескалації військових дій, втягування їхніх країн у війну та переростання її у світову. Але на правду війна вже стала світовою. Вона набула загальнолюдських масштабів саме через поширення ефекту знелюднення по всьому світу. На сьогодні це поширення ще не стало панде-

мією, воно не відчувається поки як всесвітнє лихо. Проте й поширення коронавірусу теж не одразу стало всесвітньою проблемою. Призначення розуму — передбачати і заздалегідь виробляти практики протидії загрозам та небезпекам. Розум, який тільки реагує на вже реальні явища, — уже програв.

Мої твердження, можливо, комусь здадуться перебільшеними, алармістськими. Зрештою, це не єдина війна, що відбувалася у світі впродовж останніх десятиріч, і ще не найбільш кривава. Безпосередні учасники: 2% світового ВВП, менш як 3% населення. Начебто не так і багато.

Проте вона має особливе значення.

Надзвичайний характер цієї війни потребує розгорнутих міркувань. Принагідно вкажу лише на один аспект. Ця війна оприявнює вразливість стратегії розвитку європейської цивілізації впродовж тривалого — у 80 років — повоєнного (після Другої світової війни) періоду. Попри весь свій поступ і начебто величезні здобутки (зокрема і в організації загальноєвропейського життя), Європа не спромоглася створити такий режим існування на континенті, який би внеможливив війну. Це тим більш разюче й трагічно для Європи, бо саме мир є головною, фундаментальною цінністю модерної цивілізації та основою модерної соціальності.

Відтак для інтелектуалів постає важливе завдання — міркувати не лише про перебіг військових дій та переможця на полі бою. Є нагальне питання не просто про перемогу над агресором, а про *перемогу над війною*. Про це може йтися якраз у сенсі подолання того ефекту знелюднення, відчуження людини від себе самої, який є справжнім духом війни.

Тут перейду до другого сюжету, стосовно якого хотів висловитися. Порок новітньої європейської цивілізації, що його оприявнила російсько-українська війна, має однією з головних складових фіаско європейського розуму, або ж західної раціональності загалом. Тема ця вельми широка, заторкну лише деякі аспекти.

Європейський розум, образно кажучи, проспав цю війну. Ба більше, він десятки років створював та обґрунтовував той режим існування (включно з політичними стратегіями міжнародних відносин), які де-факто готували цю війну. Без перебільшення можна сказати, що Путіна вигодувала Західна Європа та Захід загалом. Достатньо згадати півтора десятиріччя корисливої і недалекоглядної політики німецького канцлера Меркель, яка керувалася наївним припущенням, що якомога ширші економічні зв'язки (зокрема, поставки газу) «прив'яжуть» Росію до Німеччини та Європи, забезпечивши мирне співіснування. У результаті — сама Німеччина потрапила в небезпечну залежність від Росії. І це відбулося попри численні застереження багатьох експертів щодо небезпечності такого курсу (зокрема, прямих заяв про те, що Північний потік-2 та припинення транзиту газу Україною відкривають шлях до війни). Попри очевидність цього зв'язку й політичний характер проекту Nord Stream-2, Меркель цинічно наголошувала на його буцімто суто економічній природі.

Іншою складовою потурання російському реваншизму стала фактична політика «сфер впливу», яку спрямовували на те, щоб залишити країни «пострадянського простору» під орудою Росії, ігноруючи європейські прагнення цих народів (за винятком країн Балтії). Красномовною ілюстрацією цього є відмова Україні у вступі до НАТО 2008 року, і та, по суті, проросійська політика передусім Німеччини та Франції 2014 року, коли відбулася анексія Криму (суворі застереження цих країн проти застосування Україною зброї для відсічі агресорові та подальші радше символічні санкції проти нього). Показово, що впродовж восьми років цю війну, згідно з усіма критеріями міжнародного права, західні уряди сором'язливо не називали війною. Ці та інші численні дії (разом з поставками Росії — попри власні санкції західних країн, зокрема Франції! — зброї та компонентів для її вироблення), безумовно, слугували заохоченням путінського режиму до агресії.

Все це не просто деякі прорахунки політичних та економічних дій, а передусім інтелектуальна поразка Заходу — поразка його політичного розуму. Замість не лише справедливої, а й історично очевидної й необхідної самій Європі інтеграції до її соціального тіла пострадянських країн, європейський політикум надав перевагу проросійській політиці з відчутною корупційною складовою (кричущі приклади де-факто куплених німецьких канцлерів та італійських і французьких прем'єрів добре відомі). Така продажність європейських політиків навіть найвищого ешелону, цілком природно, навіювала російському диктаторові впевненість щодо можливості «порешать» із ними будь-які найгостріші питання й давала йому відчуття презирливої зверхності стосовно слабкодухості й корисливості західного політикуму. На тлі успішного корупційного просування своїх інтересів російська верхівка ігнорувала й інші якості західної політичної культури, що не втратили зв'язок із європейськими цінностями та більш широкою прагматикою інтересів, ніж зиск від економічних оборудок.

Чому політичний клас Європи (та й загалом Заходу — згадаймо бодай де-факто проросійську зовнішню політику адміністрації Обами) виявив таку фатальну короткозорість? Розгляд цього питання міг би виявити чимало вад в інтелектуальному забезпеченні політичної діяльності, зокрема ефект потужного впливу примітивних стереотипів та упереджень як у суспільній свідомості загалом, так і в професійному політикумі. Це може видатися дивним, але вагомий, стратегічний політичний вибір спирався часто не на об'єктивний аналіз ситуації, а на інерцію старих стереотипів, фобій і спотворених способів розуміння дійсності. Науковість і строга раціональність — ці начебто визнані підмурки всіх дій європейської людини від часів Просвітництва — виявилися далеко не вирішальними чинниками політичної поведінки західних урядовців. Як таке могло статися?

Пояснення не можна звести до одного чинника. Але одне з провідних місць серед цих чинників посідає, безумовно, *потужна бюрократизація* політичного життя Заходу. Головною дійовою особою західної політики на сьогодні

є не політичний діяч (відповідальний перед суспільством лідер, що усвідомлює проблеми та перспективи суспільного розвитку), а політичний чиновник. Чиновник дбає передусім про формальну правильність своїх дій — їх відповідність чинному порядку правил та регламентацій. Наскільки ці дії відповідають змісту проблеми та характеру виклику — питання другорядне. Для політичної успішності важлива не орієнтація на спільне благо та сприяння перспективам суспільного розвитку, а вміння грати в політичному театрі. Виразною ілюстрацією цього є постать Обама, який дуже вміло виконував роль політичного актора перед «американським електоратом», але мотиви відповідальності лідера світової наддержави перед загрозливими викликами сучасності були йому цілковито чужі. Ця чиновницька суть сучасного західного (та й світового) політикуму призводить до просто кричущих невідповідностей у політичному житті. Просто говорячи, бачимо низку актів абсурду, які знецінюють світовий політико-правовий порядок, що закономірно наближає людство до хаосу й небезпечних криз. Згадаймо, наприклад, ганебне відновлення російської делегації у ПАРЄ, пролобійоване французами. Чи свіжий приклад: головування Росії — агресора, що веде жорстоку імперіалістичну війну — у Раді Безпеки ООН (організації, покликаної забезпечувати мир на планеті). Чи можлива більша дискредитація цієї організації, що виставляє себе всесвітнім посміховиськом через неспроможність подолати приписи своїх бюрократичних регламентів для виконання власного призначення?

Інший бік інтелектуального фіаско Заходу утворює діяльність власне інтелектуалів у площині політичних викликів останніх десятиріч. Попри те, що західні уряди реально здійснювали політичну, економічну, дипломатичну роботу плекання майбутнього агресора (звісно, несвідомо), західні інтелектуали перебували у спокої та інтелектуальній сліпоті щодо повної безпеки та міцності чинного порядку. Маємо численні приклади цього, вони стосуються як історичної пам'яті (та історичної справедливості), так і розуміння поточних політичних викликів. Очевидно, що розуміння наявної дійсності тісно пов'язане з її генеалогією. З огляду на це, показовим викривленням є домінуюча інтерпретація Другої світової війни у західній історіографії. У ній, зокрема, послідовно замовчують співучасть сталінського СРСР у розв'язанні Другої світової війни й те, що впродовж майже двох років Сталін в союзі з Гітлером він цю війну на теренах Європи. Радянський Союз у результаті агресії загарбав (приєднав до себе) значно більшу територію, ніж нацистська Німеччина. Ще більш суворе табу накладено на дослідження щодо планів військового нападу СРСР на Німеччину. Масова свідомість керується також викривленими стереотипами: чомусь відчуття своєї історичної провини німці пов'язують виключно з Росією та росіянами, хоча незаперечним фактом є те, що найбільш постраждалими радянськими територіями були Беларусь, Україна та країни Балтії, по яких двічі прокотилися хвилі жорстоких бойових дій. Території саме цих країн були повністю окуповані й зазнали

знущань і розорення з боку агресора, водночас лише порівняно невелика частина Росії стала театром військових дій. Те ж саме можна сказати про втрати населення: частка постраждалих у Беларусі, Україні та країнах Балтії стосовно загальної кількості населення відчутно більша, ніж у Росії. А проте вся історична пам'ять німців та їхнє відчуття провини за війну повністю ігнорує ці реалії, які ні для кого не становлять секрету. Зупинятися на цих викривленнях історичного розуміння потрібно не лише для відновлення істини. Якби у свідомості німців існувала така саме відповідальність перед Україною, як перед Росією, то канцлеру Меркель було б важче знехтувати євроатлантичними прагненнями України.

Сьогодні, через рік після початку війни, ми так і не почули потужного голосу західних інтелектуалів, які б не лише засудили агресію (радше маємо лицемірні маніфестації щодо «мирних перемовин», які насправді є потуранням інтересам агресора і здатні лише заохочувати його до подальших спроб військових дій), а головне — провели «роботу над помилками», які призвели до великої військової катастрофи в Європі та руйнування світового політико-правового порядку. З огляду на це, пошлюся на один символічний випадок. У серпні 2013 року на Всесвітньому філософському конгресі в Афінах ледь не найвідоміший у світі філософ Габермас, фундатор комунікативної філософії зробив доповідь, у якій обстоював думку, що війна пішла геть з арсеналу людства і стала неможливою. Це відбулося менш ніж за півроку до російської анексії Криму та через 5 років після російського вторгнення у Грузію. Діагноз очевидний.

Замість бути лідерами суспільної свідомості, створюючи нові форми розуміння наявної дійсності, природи новопосталої глобальної кризи (адже це лише театр безпосередніх бойових дій обмежений Україною, а потрясінням і кризою ця війна стала для всього світу) та перспектив її розв'язання (включно з переглядом всієї системи міжнародної безпеки, разом із глибоким реформуванням ООН, яка виявила свою неієздатність), замість цієї потужної ролі інтелектуального лідера, західні інтелектуали переважно відсиджуються у комфортній шкаралупі експертного дискурсу, досліджуючи ті самі питання, що й до війни, наче нічого не сталося. Це різко контрастує з картиною вагової ролі інтелектуалів та потужного залучення їх у значущі історичні події XIX—XX сторіч.

Михайло Бойченко: Я хотів би запропонувати невеличку альтернативу: Путін — не «викормиш» західної чи європейської цивілізації, Путін — це гігієнічний недогляд західноєвропейської цивілізації. Я так би сказав: от якщо там чиряк чи флюс у тебе? Ну не чистив зуби, коли треба, не доглядав, не прийшов вчасно до лікаря, ясно, що воно рознесло. Ну не скажеш, що хтось хотів, щоби був такий Путін.

Євген Бистрицький: Наслідок комуністичної, умовно кажучи, цивілізації.

Сергій Пролеєв: Отже, я все ж таки наполягаю на своїй думці, що це системний результат європейської політики. Зокрема, політики Німеччини

як лідера Європи. Бо вони впродовж десятиріч послідовно проводили політику, так би мовити, «пригортання» до себе Росії. Щоб унеможливити якраз будь-яку її агресивність і ворожість до Європи, яку вони мали на думці. Але, поза тим, ця політика обернулася, навпаки, не залежністю Росії від Німеччини, а залежністю Німеччини від Росії. Тому це була послідовна стратегія, це не випадковість. Я не кажу вже про інші складові цих прикрих стосунків. Корупцію європейських політиків, коли французькі прем'єри, німецький канцлери, італійські просто «купаються» Кремлем, такий рівень корупції, може бути внесений в історичний аннали. Не має часу продовжувати цю тему. Але все ж таки я наполягаю, що це дуже послідовні стосунки Європи і Заходу загалом із Росією, включаючи також культурні стратегії, дипломатичної стратегії, водночас нехтування Україною та іншими країнами Східної Європи. Все це якраз і створило сучасний агресивний режим і, зрештою, призвело до війни.

Анатолій Єрмоленко: Просто ви винесли вирок. І Європі, і західній раціональності. Європі загалом і навіть розуму. Так? А згадаємо історію ХХ сторіччя — те саме було після Першої світової, після Другої світової: і криза раціональності, і криза розуму, й так далі. І все ж я там не говорю про всю Європу, про європейських філософів. Вони шукали можливості нової раціональності, вони шукали, а у нас Європа стала мало не головною відповідальною інстанцією за те, що відбулося з Росією. Може, варто все-таки більше звернути увагу на саму російську історію, що це неодмінно результат отой постійної недомодернізації, яка відбувалася в Росії. Звісно, певна частка провини лежить і на Європі — це очевидно, але все-таки, я не хотів би, щоб головною інстанцією відповідальності була Європа й європейська раціональність.

Сергій Пролеєв: Дякую, Анатолію Миколайовичу. Готовий відповісти. По-перше, вирок виношу не я, вирок виносить сама історія. Вісімдесят років розвивалася Європа, європейська цивілізація. Ми бачимо наслідок — не просто величезна війна, а війна, яка, зрештою, має символічне значення. Ледь не більше, ніж фактичність самих подій, воно показує, що це той шлях, яким Європа йшла 80 років. Саме в спрямуванні, я знов нагадую, що головна цінність Європи — це забезпечення миру, й вона зазнала невдачі. Тому я говорю: вона зазнала поразки. Це не означає, що так буде завжди, далі просто констатую факт, історичний факт. По-друге, я кажу, що великим внеском в цю поразку через свою недолугість зробили саме європейські інтелектуали. Але те, що європейський розум знехтував реальними загрозами, не зрозумів, не виявив, навіть не прагне зрозуміти, і до сьогодні в особі того ж Габермаса, який демонструє таку ж само, перепрошую, недолугість. Мені здається, це цілком очевидно, це не означає, звичайно, що вся європейська раціональність на цьому скінчилася. Ні! Просто, я вказую на цю цілком реально проблему. І до речі, якщо вже звертатися до цієї проблеми, вона — не випадкова. І певною мірою, порівнювати з ХХ сторіччям

некоректно. Бо, скажімо, той занепад мислення незалежних інтелектуалів, який відбувається в зв'язку з кризою університету в Західному світі, в Європі зокрема, в світі загалом. Це теж не випадковий чинник, бо отой своєрідний «інкубатор» розумності, яким був традиційно університет у західній традиції, істотно зруйнований і це одна з причин, я все ж таки сказав, фіаско інтелектуалів. А те, що так би мовити, російська традиція є, звичайно, головним чинником путінського режиму, ну, безумовно, цього я не буду заперечувати, це правда.

Анатолій Єрмоленко: Це навряд чи можна заперечувати. Просто криза раціональності — це проблема, згадаймо Вебера. Всіх німецьких соціологів початку ХХ сторіччя. Про це постійно говорили й після Другої світової війни. Це раз. По-друге, знаєте, я все-таки не певен, що Габермас в Афінах сказав так само, як Фукуяма, про кінець історії, мовляв, все — настала епоха вічного миру. Це радше регулятивна ідея. Це ідея вічного миру, але не те, що вічний мир уже настав, цього будь-який науковець, будь-який філософ не може стверджувати.

Євген Головаха: Щодо нелюдяності. Річ у тім, що війна по-різному впливає. Якщо це загарбницька війна, то вона справді погано впливає на людські якості. Але інша річ, якщо це боротьба справедлива, от така, яку ми зараз ведемо. От у нас є дані. В українців менше стало цинізму взагалі, менше фаталізму, суттєво менше. А тепер таке запитання: Чи схвалюєте ви руйнування громадянської інфраструктури в Росії? Тільки 19% схвалюють. А в Росії більш ніж 60% схвалюють оте, що робить Росія, — руйнування громадської інфраструктури. Тобто війна, дуже по-різному впливає на людей залежно від того, яка це війна — несправедлива, загарбницька, агресорська чи все ж таки вона визвольна та справедлива. Я згоден, що війни погано впливають.

Сергій Пролеєв: Євгене Івановичу, я справді вдячний за цю ремарку. Бо це якраз сюжет, який я хотів включити у свій виступ, тож я зараз скажу про це, оскільки ваше питання дає мені таку можливість. Ми бачимо принципову відмінність у станах, умовно кажучи, української людини та російської у зв'язку з війною. Це питання я хотів розписати як таку перформативну суперечність. Начебто технологічно війна для успіху в бойових діях потребує перекреслити людяність, щоб бути ефективним знаряддям вбивства. Але, з іншого боку, якщо ти стаєш таким знаряддям, — ти програєш, бо ти нищиш в собі людину.

Так от, справді, це те, що не тільки я можу спостерігати — я не соціолог і не проводив дослідження. Я пристаю до вашої думки, що українцям вдається попри оте зазіхання на них війни все-таки перемагати у самих собі, і ця перемога вартує не менше, ніж найуспішніші військові операції. І саме в цьому, я б сказав, полягає наша надія. Тож дуже важливо не втратити цього. І навіть ті цифри, які ви називали, ті жахливі 40%, 60% і так далі показують, наскільки це важко — зберегти людяність у собі. У своїй доповіді я хотів наголосити, що це найважливіша перемога, якої варто досягти, бо ми все

звільнимо, ми все повернемо, але, якщо ми втратимо в собі людяність, ми програємо війну.

Анатолій Єрмоленко: Важливо навіть не тільки те, що там (у Росії) підтримують це знищення, а те, що вони ще й радіють цьому. Коли бачать, що нове місто знищено. Я думаю, що ми можемо ризику підвести під цими сюжетами й перейти до наступного.

Євген Бистрицький: Провокативний виступ, звичайно. Не ясно, що таке знелюднення. Але це не суттєво.

Сергій Пролєв: Я розписав його через відчуження.

Євген Бистрицький: Відчуження у Гегеля у філософії права — це відчуження — атомізація індивіда — стосовно цілісності колективного, звичаєвого або етичного життя (Sittlichkeit). Лише у Маркса виникає інтерпретація відчуження як відчуження колективної сутності людини, її природи від індивіда. Ця колективна сутність, що її названо тут людяністю, у Маркса протистоїть людині у товарній формі продуктів її праці і здатна бути привласненою лише у формі купівлі товару. Тоді «все купляється». Отже, ціле буржуазного ладу протистоїть людській природі. Чи можна сьогодні говорити, що плекання принципів фундаментальних прав людини, толерантності тощо є відчуженням у Марксовому сенсі? Або відчуженням західних людей від звичаєвого життя їхніх суспільств, втратою етики тощо в сенсі Гегеля? Як ми можемо говорити зараз про кризу європейських інтелектуалів, розуму в цьому сенсі, якщо ми беремо розум не як стратегічну раціональність? Яка криза? Криза університетів? Технологічна криза? Тобто в чому криза? Тоді що це за знелюднення? У мене виникає тут маса питань...

Віктор КІКТЕНКО, доктор філософських наук,
професор, в. о. директора Інституту сходознавства
імені А.Ю. Кримського НАН України

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В НАРАТИВАХ КРАЇН АЗІЇ

До початку російської агресії сприйняття України в країнах Азії переважно залежало від історії двосторонніх відносин або її відсутності. Війна розпочалася з анексії Криму та бойових дій на Донбасі в 2014 р., однак для більшості країн Азії цей конфлікт став «війною» лише з 24 лютого 2022 р. Впродовж восьми років, що передували повномасштабному вторгненню, у регіональному медійному просторі Азії події в Україні здебільшого відображалися в проросійському руслі. Ефективність цих вигідних для Росії наративів проявилася в кращому випадку в нейтральній позиції або невизначеності більшості азійських країн стосовно російсько-української війни, в гіршому — у відверто антиукраїнській офіційній риториці та діях. Окрім цілеспрямованого розповсюдження російської дезінформації, важливий внесок мають

також локальні метанаративи, що створюють сприятливі умови для їх ре-цепції та акомодациї.

Системна дезінформація, яку провадить російська пропаганда, адресована не тільки внутрішній аудиторії, але й має безпосередній вплив на формування наративів у інших країнах, особливо тих, що мають тісніші політичні зв'язки з РФ та усталені платформи комунікації. Такі запозичені та адаптовані наративи з початку повномасштабного вторгнення активно поширювали в Китаї, Індії та інших країнах Азії, які насамперед протиставляють себе США на міжнародній арені (*антиамериканізм*). Однак ці наративи не є сталими, вони видозмінюються, зникають та замінюються новими, не в останню чергу завдяки цілеспрямованій медійній роботі з боку України та залежно від розвитку подій безпосередньо на фронті. Наративи після анексії Криму в 2014 р. відчутно змінилися, зокрема Україна стала частіше сприйматися не як частина російської сфери впливу, а як окрема держава Східної Європи. На Далекому Сході найбільш важливою є позиція КНР, яка офіційно висловлює свій *нейтралітет* щодо конфлікту та дотримується риторики на захист територіальної цілісності та цивільного населення України. Однак у державних китайських ЗМІ фактично транслюється російський «порядок денний». Відсутність незалежних медіа та низька обізнаність місцевих експертів щодо України створюють вкрай несприятливі умови як для протидії дезінформації про війну, так і для відносин між двома державами загалом. Водночас Пекін уникає будь-якої критики Росії, але критикує Захід за розширення НАТО й небажання дослухатися до російських побоювань у сфері безпеки.

Примітно, що китайські офіційні особи не називають російські дії в Україні «вторгненням», державні ЗМІ не публікують негативні матеріали про РФ. У китайській блогосфері дії російського лідера отримали широке схвалення. Для Китаю є принциповою «відмова від зазіхання на суверенітет» — так позначається будь-яка співпраця з Тайванем або підтримка опозиції в Гонконзі. Більшість китайців, які цікавляться міжнародним порядком денним, явно симпатизують Росії. Це заохочується офіційною пропагандою, де давно вже наголошують на «стратегічному партнерстві» з Москвою й «величезній повазі до дружніх стосунків» їхніх лідерів.

ЗМІ КНР уникають використання слів «війна» й «вторгнення», їм *бракує людяності* у висвітленні війни та загалом у новинах про Україну йдеться не про неї і не про війну, а про «кризу», «ситуацію», здебільшого говорять про санкції, економіку, підвищення цін у Європі тощо. Відсутність людяності в китайських репортажах викликана не тільки офіційною позицією, а й відсутністю достатнього розуміння нашої країни. Експерти не володіють українською мовою та розглядають нас як частину колишнього СРСР, ігнорують соціальні та політичні зміни останніх десятиліть. Проте помітна незначна тенденція до більш людяного висвітлення війни. Попри формальну відсутність приватних та незалежних медіа в Китаї, окремі ЗМІ (зокрема,

Caixin) вже від перших тижнів вторгнення робили репортажі про Україну, використовуючи слово «війна» та визначаючи Росію як агресора. Це вказує на те, що китайські ЗМІ мають певний простір для більш об'єктивного й гуманного висвітлення подій²⁵.

«Інший Китай», Тайвань, від самого початку засудив агресію РФ, висловив повну підтримку Україні та приєднався до санкцій, що, ймовірно, пов'язано з його власним становищем і традиційною солідарністю зі США стосовно більшості питань світової політики. Така проукраїнська позиція може бути пов'язана з проєціюванням російсько-української війни на відносини двох берегів Тайванської протоки, коли влада та чимало мешканців острова ототожнюють себе з українською стороною. Небезпека для України такого порівняння полягає в тому, що в такий спосіб девальвується міжнародний статус України, зводиться до квазідержави. Війна широко висвітлюється в тайванських ЗМІ, які займають абсолютно проукраїнську позицію. Уряд рішуче засуджує агресію проти України, приєднується до економічних і фінансових санкцій міжнародної спільноти проти Росії та надає нам необхідну гуманітарну допомогу. На Тайвані регулярно відбуваються протестні мітинги на підтримку України, в яких беруть участь не тільки тайванці, а й громадяни інших країн. Крім активістів, зі сцени до учасників мітингу звертаються зі словами підтримки відомі політики. Тайванські експерти вважають, що у випадку перемоги Росії це стане *сигналом* потенційному агресору — Китаю, який також захоче повернути собі острів військовим шляхом.

Ставлення до російської агресії проти України стало однією з ключових тем зовнішньополітичного порядку в Республіці Корея. Президент Юн Сок Йоль у листі до посла України провів паралель між діями Росії та північно-корейською агресією в роки Корейської війни 1950—1953 рр. Так, за визнанням професора Сеульського університету Кім Сон Кона, у разі перемоги Росії її приклад наслідуватиме Північна Корея проти Південної, а президент Інституту північнокорейських досліджень Ан Хо Юн закликав негайно діяти на користь зміцнення альянсу зі США. Від самого початку бойових дій у переважній кількості публікацій у південнокорейській пресі засудили агресію Росії проти України.

Натомість КНДР стала однією з небагатьох країн у світі, яка офіційно підтримала військову агресію Росії проти України. Пхеньян наголосив на повному розумінні причин, що змусили її піти на такий крок. МЗС КНДР заявило, що «першопричиною української кризи» є дії США, які буцімто трималися виключно за односторонні санкції та тиск, переслідуючи лише глобальну гегемонію, ігноруючи «законну» вимогу Росії щодо своєї «безпеки».

²⁵ Ukrainian Association of Sinologists (2022). “The War in Ukraine in Sinophone Media” (<https://www.youtube.com/watch?v=fl2nZEI3qyY>); Ukrainian Association of Sinologists (2022). “Analyzing the Sinophone Narratives on the Russian Invasion in Ukraine” (<https://www.youtube.com/watch?v=VaKy3u2qaLE>).

Безумовно, головним партнером України на Далекому Сході є Японія, яка ще у 2014 р. стала чи не єдиною країною Азії, яка приєдналася до антиросійських санкцій та активно підтримала нашу країну. Уже тоді між Україною та Японією були очевидна сумна спільність: анексія Криму та не розв'язане з часів Другої світової війни питання належності Північних територій (Курильські острови). Спільний сусід — РФ — зробив Японію та Україну ще ближчими одна до одної, адже вони поділяють цінності демократії та свободи. Японія — член G7 та країна, яка пов'язана договором безпеки з США. ЗМІ Японії безперечно підтримують українську позицію в її боротьбі з агресором.

Після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну зросло значення позиції країн Близького Сходу, Центральної Азії, Південного Кавказу та Північної Африки (Великий Близький Схід — ВБСх). Його об'єднує більша невизначеність, намагання маневрувати й не займати однозначної позиції, наявність економічних і політичних зв'язків як з країнами Заходу, так і з РФ. Країни регіону розглядають російське вторгнення як суттєву загрозу національним інтересам і одночасно як вікно можливостей. Уряди країн регіону реагують із урахуванням цілої низки факторів, у більшості країн регіону саме уряди намагаються модерувати ставлення громадян до цієї війни, просуваючи вигідні наративи. Наприклад, Турецька Республіка, ключова країна ВБСх, зайняла позицію *доброзичливого нейтралітету та країни-посередника*. Це пов'язано із бажанням зберегти баланс у відносинах, з одного боку, з Росією, а з іншого — з Україною та Заходом. На жаль, турецьке керівництво не приєдналось до антиросійських західних санкцій.

Проте навіть у найбільш проблемних з погляду свободи слова країнах уряди змушені враховувати суспільні настрої. Так, уряд Ісламської Республіки Іран стикнувся з негативним ставленням громадян до російської агресії. Згідно з опитуваннями громадської думки, іранці вважають цю війну несправедливою й імперіалістичною. Саме тому влада ІРІ категорично спростовує постачання до РФ ударних БПЛА. Проте офіційний Тегеран вважає, що конфлікт Росії та України — це конфлікт із Заходом і його результати вплинуть на всю систему міжнародних відносин. Офіційні ЗМІ коментують російсько-українську війну, акцентуючи на протистоянні Росії та НАТО, спробі США повернутися до однополярної системи світоустрою. Позиція про-реформаторських видань і новинних агентств, яка багато в чому збігається із західним баченням політики Росії щодо України та перебігу військової операції, посилює антиросійські настрої в іранському суспільстві, актуалізуючи історичні наративи. Повідомлення про руйнівні дії РФ в Україні, безжалісне знищення населення цієї країни знаходять відгук в іранців, які сприймають таку інформацію крізь призму історії загарбницьких дій царської Росії у XIX ст.: бомбардуванні радянськими військами гробниці імама Рези на початку 1920-х рр. і північних міст Ірану в 1941 р., що збереглися в суспільній свідомості, а також підтримці СРСР С. Хусейна під час ірано-іракської війни.

Значна кількість відомих іранських учених-політологів, філософів, істориків відтворюють ці наративи та проєціюють їх на сьогодишню ситуацію.

Схожу ситуацію бачимо й в країнах Центральної Азії. Так офіційна позиція Казахстану щодо російсько-української війни — це *нейтралітет*. Від 24 лютого 2022 р. більшу частину практично всіх казахських ЗМІ займає хроніка бойових дій, відправлення гуманітарної допомоги, антивоєнні мітинги, переправлення казахів із території України, наслідки цієї війни для Казахстану. За позірною нейтральністю публікацій навіть у провладних виданнях нерідко проглядається підтримка України. Спостерігачі помічають різницю між публікаціями в ЗМІ, що фінансуються державою, залежно від того, якою мовою працює видання — російською чи казахською. У ЗМІ казахською мовою більше симпатій до української сторони, від початку повномасштабного російського вторгнення використовуються слова «агресія», «окупанти».

Початок повномасштабної російської агресії проти України викликав у Монголії шок, неоднозначну реакцію, сприяв розколу громадської думки приблизно на три основні групи: 1) прихильники офіційної, *нейтральної*, позиції уряду Монголії; 2) противники війни; 3) прихильники Росії та її зовнішньої політики щодо захисту своєї національної безпеки, включно з військовою агресією проти України. 4 березня 2022 р. в Улан-Баторі, столиці Монголії, відбувся мітинг протесту під гаслом «Ні війні», у якому взяли участь українці, які проживають у Монголії, місцеві випускники українських вишів, небайдужі монголи та ін. Голова фракції Демпартії у Великому державному хуралі Д. Ганбат, випускник українського вишу, виступив з ініціативою створення спеціального Фонду гуманітарної допомоги українським біженцям. Екс-прем'єр-міністр М. Енхсайхан, випускник КНУ імені Т. Шевченка, різко засудив агресію Росії та дії Путіна й висловив жаль із приводу того, що в Україні в якості «гарматного м'яса» використовують офіцерів та солдатів монгольських національностей (буряти, калмики, тувинці). Загалом у монгольській блогосфері з'явилося багато різких антиросійських і антипутінських висловлювань.

Індія послідовно займає нейтральну позицію щодо російської агресії проти України. Індія дорожить історично сформованими відносинами з Росією, відчуває залежність від російських поставок озброєння й цінує політичну підтримку Москви з низки значущих глобальних і регіональних питань. Проте Індія не підтримує військову агресію Росії проти України і виступає за необхідність поваги до суверенітету й територіальної цілісності, а також використання дипломатичного діалогу для вирішення розбіжностей. До того ж, Індія побоюється можливості подальшого зближення Росії та Китаю. Важливо, що ядерна доктрина Індії базується на принципах незастосування ядерної зброї першою та виключає застосування такої зброї проти неядерної держави, натомість поведінку офіційної Москви там вважають безвідповідальною²⁶.

²⁶ Борділовська, О. (2022). Офіційна позиція Республіки Індія щодо російсько-української війни (<https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/ofitsiy-na-pozytsiya-respubliki-indiya-shchodo-rosiysko>).

Медіанаративи Індії щодо російсько-української війни часом є конкуруючими та суперечливими: у дипломатичному контексті позиція Росії згадується лише зрідка, при цьому ігноруються будь-які російські звинувачувальні заяви й оцінки щодо ролі НАТО або США в розпалюванні та підживленні конфлікту, висвітлюються лише переговорні позиції. А так звана «спеціальна операція ЗС РФ в Україні» практично одразу перестала так іменуватися в матеріалах Times of India і Hindustan Times: спочатку частіше використовували визначення «криза», але вже до кінця лютого термінологія змінюється на «війна» й «вторгнення». Загалом англомовні газети Індії переважно займають прозахідну позицію, газети місцевими мовами характеризуються більшим розмаїттям новинних джерел і думок. Спостерігаємо дві тенденції: з одного боку, фокус уваги зміщується в бік від України (особливо в гіндімовних ЗМІ), з іншого — риторика в англомовних газетах стає більш антиросійською.

Із початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну країни Південно-Східної Азії (ПСА) дотримуються *нейтралітету*, офіційна позиція полягає в занепокоєнні, заклику до мирного врегулювання конфлікту та частковому утриманні при голосуванні стосовно українського питання в ООН. Офіційні ЗМІ не цураються використовувати переважно російські джерела інформації для висвітлення подій в Україні. Водночас у цих країнах діє низка незалежних медіа-ресурсів, які висвітлюють об'єктивну інформацію, відмінний від офіційної позиції погляд висловлюють також громадські активісти. У цих країнах реакцію офіційного керівництва та внутрішніх політичних сил на війну можна охарактеризувати як *змішану*, коли одні країни чітко висловлюються на підтримку дій РФ, як-от диктатура М'янми, інші займають *вибіжувальну позицію* (як-от В'єтнам та Лаос, що утрималися при голосуванні в ООН щодо питання російської агресії проти України). Що стосується інших країн регіону, то найрішучіше підтримав санкції Сінгапур і менш рішуче — Камбоджа, Малайзія, Індонезія (багато слів, мало справ, сильні старі зв'язки з РФ, які утворилися ще за часів СРСР по лінії міжнародної співпраці компартій) і Таїланд. Більшість країн ПСА виступила проти РФ, хоча й непослідовно. Індонезія, з одного боку, заявила, що не збирається вводити санкції, але з іншого — підтримала антиросійську резолюцію в ООН. Приблизно така само позиція Таїланду, уряд якого надав невелику гуманітарну допомогу Україні. Президент Філіппін заявив, що найбільше боїться ядерної війни й що варто остерігатися Путіна.

Насамкінець необхідно зазначити, що розуміння наративів щодо російсько-української війни в країнах Азії важливе як з безпекової точки зору, так і з огляду на перспективи повоєнного відновлення нашої країни. Визначення механізмів їх формування та поширення, загального культурно-історичного фону, що сприяв їх утворенню, є ключем до коригування засобів протидії російській дезінформації та налагодження ефективної міжнародної комунікації з країнами Азії.

Анатолій Єрмоленко: Так, може, їх дедалі більше залучати до навчання в наших університетах, щоб вони підтримували Україну?

Віктор Кіктенко: Так, вони ж навчалися у багатьох наших вишах. Велика кількість і китайських, і індійських, і арабських студентів. Це правильно, але я все ж таки говорю про те, що необхідно розвивати саме науку про Україну в азійських країнах. Бо такі приклади унікальні. Цікаво, що в Китаї їх більше, ніж у будь-якій іншій країні Азії. Вони створювалися ще за радянських часів. Але сьогодні вони під контролем і навіть якщо хтось бажає висловитися на підтримку України, то партія не дозволяє. Утім, я не бачу іншого шляху. Тобто нам потрібно доводити свою думку мовою відповідної країни і шукати спільників. І ось цей, до речі, приклад Монголії дуже показовий.

Сергій Йосипенко: У мене таке питання. Може здатися дивним, але ми насправді дуже мало знаємо планету Земля. Наш Український простір обмежений цими двома полюсами — Росія і Європа (Захід). Ви сказали про відсутність людяності. У західному світі тригером, який запускає співчуття до жертв війни, є ПСВ, з її руйнуваннями, таборами смерті тощо. Китай насправді пережив Другу світову війну з не меншими втратами, аніж Європа, там були страшні злочини японської армії. Це посідає якесь місце в пам'яті? Чому не запускається цей тригер?

Віктор Кіктенко: Це справді так. Китай не менше постраждав. А, можливо, це одна з найбільш постраждалих у Другій світовій війні країн. І для них ця війна розпочалася на два роки раніше. Сьогодні китайські історики наполягають на тому, що Друга світова війна розпочалась з агресії Японії проти Китаю у 1937 році. Проте бачення подій у цьому світлі та якоїсь емпатії чомусь немає. Це справді дивно. Ми зустрічали факти (бо я зараз про факти говорю) того, що в Ірані існує позиція, яка виходить із порівняння — не з нашими подіями, але принаймні зі згадки про те, що Росія колись відіграла негативну роль в історії Ірану, коли вона впливала, ділила з Британською імперією цю країну. Вони це згадують. Чому Китай сьогодні не згадує про те, що вони втратили 1 мільйон квадратних кілометрів у результаті підписаних договорів між Російською імперією та Цінською династією? Це цікаво. Маємо розуміти, що там все під контролем, і все ж таки офіційні наративи чітко формуються й контролюються. Я впевнений, що вони це все пам'ятають, я знаю, що в посібниках, за якими навчаються в Китаї, наведено факти про ці антикитайські дії з боку Росії. Але зараз це взагалі не працює. Особливо в спілкуванні з професурою на початку війни, коли було дуже складно і коли вони тобі прямо говорили: «Ви маєте здатися». Я не знав, як із ними розмовляти. Такий мій особистий досвід спілкування з професорами Китаю в перші тижні війни. Із цим потрібно розбиратися, можливо, була проведена певна робота. Я вважаю, що все ж таки китайська влада знала про те, що планується з боку Росії. Вони відмовляються від цього, і ми ніколи не дізнаємося правди. Бо це таємні перемовини, їх не висвітлюють у ЗМІ. Але я все ж таки можу дійти думки, що домовленості між Пу та Сі були. Потім ми бачили, як інформаційно вони нав'язували ідею про те, що України не буде, вам потрібно здатися, ви не

можете протистояти тощо. Зараз змінюється ситуація. Наприклад, після того, як наші славні ЗСУ деокупували Харківщину. Ті ж самі професори, які казали, що вам потрібно здатися, почали телефонувати й говорити: «Вітаю!», «Вітаємо вас із перемогою!» Ось такий прагматичний, цинічний підхід і нелюдяний, абсолютно нелюдяний. Це дуже складно прийняти.

Сергій Пролєєв: Шановний пане Вікторе, мене зацікавило ваше твердження, що навіть українознавчі центри у світі транслиують неукраїнську позицію. Хотілося б стисло про це дізнатися. І суто фактографічне питання. Ви сказали про мільйон квадратних кілометрів, втрачених Китаєм, точніше, загарбаних Росією. Я зустрічав цифру 1,7 мільйона. Можете внести якусь ясність?

Віктор Кіктенко: Відповідаю на перше питання. Конкретний приклад — це найстаріший центр вивчення України в Китаї, який було утворено ще за радянських часів в Ухані. Він від початку був такий особливий, тому що був створений як елемент боротьби з Радянським Союзом. Вони Україну вивчали з канадцами. Був такий професор Підтичний. Навіть зараз можна побачити в їхніх кабінетах його повну історію УПА ОУН. Для них тоді було важливим вивчення всього антирадянського. І тільки зараз вони вивчають мову. Не багато студентів, в групі може бути близько 60. Для Китаю це дуже небагато. Проте й від них ми не почули ніякої підтримки, і вони почали відтворювати увесь цей російський нарратив із початком війни. Відділ дослідження України в Інституті Росії, Східної Європи та Центральної Азії на сьогодні є однією з головних антиукраїнських сил в експертному середовищі. Хоча саме вони — найкращі китайські фахівці з історії України й тому мусили більш-менш об'єктивно підходити й до розуміння сучасних подій. Проте, ймовірно, у цьому конкретному випадку спрацювала командна система. Був наказ відтворювати ось те, у такий спосіб. І більше нічого. Тому, на жаль, ми не маємо підтримки навіть у потужних, «старих» наукових та освітніх центрах україністики Китаю. Тепер що стосується одного мільйона чи 1,7 мільйона. Сперечатися не буду, не знаю напевне. Зазвичай говорять про мільйон, але й мільйон — це вже страшенно багато. Йдеться про територію від Туви, батьківщини міністра оборони РФ Шойгу, й далі через Монголію, терени, які були частиною Китайської імперії за часів династії Цін. А далі аж до Владивостока — це все був Китай. То найбільше Китай постраждав саме від Росії. Я все ж таки сподіваюсь, що Китай веде свою гру й постійно підіймає ставки. Тобто я не вірю ані в якийсь союз Москви та Пекіна — його не існує, ані в те, що Китай стане на бік Росії. Цього не буде. Китай — це країна, яка дбає лише про себе. І зараз той момент, коли Китай може зіграти «по-крупному», як то кажуть. Але знову повторюю — нам складно, але потрібно йти до Китаю до Індії й до їхнього інформаційного простору з нашими поглядами й нашими думками про сьогодні, історію та майбутнє. Ба більше, у випадку з Китаєм (я перепрошую, що переважно говорю про Китай) я думаю, що сьогоднішню ситуацію можна охарактеризувати фактично як певне призупинення відносин між Україною і Китаєм, відновлення яких напевно від-

буватиметься не на найвищому рівні, а на науковому, освітянському, культурному, економічному, бізнесовому тощо. Тому саме ми будемо відтворювати діалог і шукати новий формат відносин із цією країною.

Олександр КИРИЧОК, доктор філософських наук,
старший науковий співробітник відділу історії філософії України
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ОПІР ЗЛУ VS ПРАКТИЧНІСТЬ: ЩО НЕ ТАК ІЗ ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ЦІННОСТЯМИ?

Гадаю, нікого не здивую, озвучивши визнану думку, що так звані європейські цінності не зовсім «працюють» у дискурсах ЄС щодо України.

Про що йдеться.

З одного боку, активно шириться теза, що українці ведуть кривавий бій за мрію бути частиною вільної Європи, а та, попри очевидний прогрес у ставленні до нас від 24.02.2022, все ще неспроможна гідно поцінувати ці зусилля. У визначенні розміру гуманітарної й військової допомоги Європа нібито більше керується «холодильником» та іншими практичними міркуваннями, ніж «цінностями», хоча, вочевидь, справедливіше буде сказати не про те, що вона «забула» про свої цінності, а про недостатню підтримку України в її прагненні «здобути» їх. Для нас так звані європейські цінності — не міф. Україна, що свідомо хоче жити, дотримуючись засад демократії, верховенства права, рівних умов для всіх, турботи та справедливості, поваги до людської гідності та прав людини, зрештою, свободи²⁷, і яка готова відстоювати ці засади зі зброєю в руках, очевидно, має отримувати суттєво більшу допомогу від об'єднаної Європи. Це впливає з принципів, відображених у статті 21 «Договору про ЄС», де йдеться про те, що у своїй зовнішній політиці він керується згаданими цінностями й підтримує їх у всьому світі²⁸, а також реалізує прагнення до збереження миру, запобігання конфліктам і зміцнення міжнародної безпеки на планеті²⁹.

Утім, беручи до уваги, що цей договір не передбачає ні прямого військового втручання, ні забезпечення зброєю, ні навіть санкційної підтримки країни-кандидата, питання допомоги Україні переміщується з царини політичної в площину етики. А тому час від часу критика «моральної слабкості» ЄС співвідноситься з ідеєю нашої «моральної сили». Образ України, що «показує

²⁷ Саме такий набір із шести європейських цінностей пропонує урядова інформаційна компанія «EUКраїна», спрямована на популяризацію переваг та можливостей життя у ЄС (<https://association4u.in.ua>). Основною для їх виокремлення є стаття 2 «Договору про Європейський Союз», де додається, що «ці цінності є спільними для держав-членів у суспільстві, в якому панують плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність і рівність між жінками та чоловіками» (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT>).

²⁸ Ibidem.

²⁹ Ibidem.

Європі приклад» того, як треба боротись за її ж цінності, офіруючи не тільки «холодильником», світлом чи теплом, але й життями своїх героїв, стала трендовою і в наших ЗМІ³⁰, і у висловлюваннях високопосадовців ЄС³¹.

Однак «холодильник» нікуди не зникає з європейського дискурсу, прагматичний *background* постійно породжує суперечки як про припустимий розмір допомоги Україні у її прагненні до європейських цінностей, так і про його доречність загалом. Надзвичайно цинічним усе це видавалося, як пам'ятаю, після насилу пережитої зими в березні—квітні 2022 року, коли оприявнилися злочини окупантів на Київщині. Одразу після цього пролунало щось на кшталт: «Нам шкода дітей, вбитих у Бучі, але ми не хочемо, щоб санкції шкодили нашому фінансовому добробуту, не хочемо мерзнути й не бажаємо ядерної війни». І це були заяви не лише прокремлівських агентів упливу, зокрема лідера AfD Штефена Котре. Ця думка інкорпоровалася й у масову свідомість³².

Так, у квітні з'явилися два інтерв'ю Ноама Чомскі Джеремі Скегілу³³ та Натану Дж. Робінсону³⁴, а потім у газеті «Süddeutsche Zeitung» усім нам відома стаття Юргена Габермаса «Війна та обурення»³⁵. Вона дійсно спочатку викликала обурення тодішнього українського посла у Німеччині Андрія Мельника, який назвав Габермаса «соромом німецької філософії»³⁶, а згодом і більш виважену реакцію Анатолія Єрмоленка³⁷, Євгена Бистрицького³⁸,

³⁰ «Це війна не про холодильник, не про платіжки за газ або тепло. Це — війна за європейські цінності, за демократію і свободу на континенті...», — прем'єр міністр України Денис Шмигаль (<https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2022/09/5/7146191/>).

³¹ «Ми вдячні народу України, який захищає європейські цінності та європейську демократію. Ми не забудемо цього», — президентка Європарламенту Роберта Мецола (<https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3572860-evropa-nikoli-ne-zabude-so-narod-ukraini-zaraz-zahisae-evropejski-cinnosti-mecola.html>).

³² Найбільшим «зашкваром» прославився берлінський ресторан «Gasthaus Krombach», який зняв рекламний ролик, що містить такі слова: «Втомилися годувати цих свиней (маються на увазі українці. — О.К.). Час готувати рульку» (<https://www.unian.ua/world/vtomilisya-goduvati-cih-sviney-nimeckiy-restoran-zganbivsyia-reklamoyu-pro-ukrajinciv-12169101.html>). Німецька влада на інцидент не відреагувала.

³³ Noam Chomsky and Jeremy Scahill on the Russia-Ukraine War, the Media, Propaganda, and Accountability (<https://www.youtube.com/watch?v=8Jr0PCU4m7M>).

³⁴ Chomsky, N. (2022). How to Prevent World War III. *Current Affairs*, 13.04.2022 (<https://chomsky.info/20220413/>).

³⁵ Habermas, J. (2022). Krieg und Empörung. *Süddeutsche Zeitung*, 28.04.2022 (<https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>).

³⁶ Він також в розпачі написав у Twitter'і, що «Імануїл Кант та Георг Фридрих Гегель повернулися б у труні...» (<https://glavcom.ua/world/observe/vidomij-nimetskij-filosof-zaklikaje-znajti-kompromis-z-rosijeju-908956.html>).

³⁷ Yermolenko, A. (2022). Widerstand statt Verhandlung. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20.05.2022. Див. також український переклад на порталі NV: Єрмоленко, А. (2022). Спротив замість перемовин. *NV*, 30.05.2022 (<https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-rosiji-chi-zupinit-putina-porazka-ukrajini-ostanni-novini-50246250.html>).

³⁸ Бистрицький, Є. (2022). Звичний Габермас. *Українська правда*, 05.05.2022 (<https://blogs.pravda.com.ua/authors/bystrytsky/627348bae29c7/>).

Тимоті Снайдера³⁹, Славоя Жижека⁴⁰ та ін. У публікаціях Габермаса, Чомські та інших сформувалася своєрідна «шкала оцінок зла» як наслідок підтримки України у війні: «фінансові збитки», «холод», «боротьба з Росією до останнього українця»⁴¹, «застосування зброї масового знищення», «третя світова війна», «ядерна війна», «загибель усього людства».

Проте аргумент Габермаса—Чомські не оригінальний — це відомий принцип *найменшого зла*, за яким криється тривала європейська традиція, що своїми витокami сягає ще часів Аристотеля⁴² та Цицерона⁴³. Угрунтований він на: (1) тезі, яку можна умовно назвати *аксіомою вимірюваності зла*, тобто припущенні про існування «більшого» чи «меншого» зла; (2) уявленні, що зло є незнищеним *a priori*; (3) моральному прагненні до «мінімізації» зла. Як бачимо, у межах цього аргументу і мерзнути без газу, і пережити ядерну війну — усього лише позначки на шкалі лиха/зла. Однак на тлі нашої готовності вмирати за цінності Європа час від часу демонструє небажання навіть мерзнути.

Химерним мені здається те, що західні інтелектуали, будучи готовими відмовитися від поширення своїх цінностей «далі на Схід», щоб врахувати «законні інтереси Москви» й уникнути більшого зла, вводять в дискурс елементи прагматичного «кількісного» меркантилізму, забувають, що європейські цінності також мають, так би мовити, кількісну природу. Тобто ми у своїй країні, визнаючи за базову й основоположну цінність, наприклад, демократію, розуміємо, що вона, на думку Вінстона Черчіля, «найгірша форма правління, за винятком усіх інших, які людство спробувало до цього часу»⁴⁴. Іншими словами, вона не досконала, але добро від демократії перевершує зло. Диктатура чи автократія як протилежності демократії можуть

³⁹ Snyder, T. (2022). Germans have been involved in the war, chiefly on the wrong side. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27.06.2022 (<https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/juergen-habermas-and-ukraine-germans-have-been-involved-in-the-war-18131718.html>).

⁴⁰ Žižek, S. (2023). Die Linke hat sich selbst ein Bein gestellt. Interview von Andrian Kreye. *Süddeutsche Zeitung*, 10.02.2023 (<https://www.sueddeutsche.de/kultur/slavoj-zizek-interview-genderdebatte-linke-bein-1.5748327?reduced=true>). Див. також лекцію у Київській школі економіки 24.05.2022 (https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1416406568797353).

⁴¹ Цей вислів Чомські запозичує у колишнього американського амбасадора, бізнесмена і письменника Часа Фримана з його інтерв'ю журналісту Арону Мету для ультралівого інтернет-видання «The Grayzone». Див.: Aaron Mate (2022). US fighting Russia 'to the last Ukrainian': veteran US diplomat. *The Grayzone*, 24.03.2022 (<https://thegrayzone.com/2022/03/24/us-fighting-russia-to-the-last-ukrainian-veteran-us-diplomat/>).

⁴² «...при порівнянні з більшим менше зло підпадає під визначення блага, бо менше зло краще обирати (μᾶλλον αἰρετόν), ніж більше, а що обирається, те і благо, і чим більше [шось обирається], тим більше [це благо] (Аристотель. Нікомахова етика, 5 7 1131b 20–25). Цит. у перекладі Віктора Ставнюка (Аристотель. (2002). *Нікомахова етика* / Пер. з давньогр. В. Ставнюка (с. 203). Київ: Аквілон-Плюс).

⁴³ De Officiis, 3.3.

⁴⁴ Langworth, R. (Ed.). (2008) Churchill by Himself: The Definitive Collection of Quotations. *Public Affairs*, 574.

мати позірні «переваги», наприклад, більшу оперативність у забезпеченні виконання рішень, але зазвичай мисляться такими, що зло від них значно перевершує добро.

Тож, по-перше, боротьбу з авторитарною Росією можна розуміти як *протиборство* злу, а по-друге, опір Росії як злу є *практичнішим* і навіть *прагматичнішим*, ніж меланхолійна бездіяльність. Небезпечна хиба, яка криється у визначенні міри цієї протидії, — це спроба малими зусиллями опиратися великому злу. Це як мінімум *непрактично*, а як максимум — небезпечно для всього людства, адже дозволяє злу постійно збільшуватися, без будь-яких «червоних ліній». «Ескалація до третьої світової», «війна до останнього українця» чи навіть «ядерна війна» є *неминучими*, якщо Москву, що уособлює зло, не зупинити. «Зупинити» особисто для мене означає *знищити*. Тимоті Снайдер, полемізуючи з твердженням Габермаса, що ядерна держава не може програти війну⁴⁵, наводить деякі контрприкладі, а саме: США, які прогнали Північному В'єтнаму; СРСР, що зазнав поразки в Афганістані, чи, власне, Росія, розгромлена під Києвом у лютому—березні 2022 року, коли просто відступила на свою територію. Проте дозволю не погодитись із висновком Снайдера, що вона «не може програти, бо завжди має шанс відступити на свою територію»⁴⁶. Вона *може й повинна* програти, притому *на її території*. Вигнання окупантів за межі кордонів України 1991 року не може бути метою й завершенням війни. Кінець війни — це повне зникнення загрози людству, це смерть Росії як окремої держави, адже вона ніколи не зупиниться на шляху ширення своїх кривавих «скреп», навіть якщо вільний світ перестане ширити свої «цінності». *Argumentum ad verecundiam* щодо цього знаходимо в того ж таки Аристотеля, який, посилаючись на невідомих нам піфагорійців, писав, що «зло належить безмежному, благо — кінченному»⁴⁷.

«Ескалація», «застосування зброї масового знищення», «війна до останнього українця», «третя світова», «ядерна війна» і навіть «знищення всього людства» — це аж ніяк не «велике зло», якого ми можемо уникнути, прийнявши «мале». Та й де межі цього «малого зла»? Чомські, щоправда, окреслює його чітко — це перемовини з такими поступками, як «особливий статус Донбасу» й російський Крим⁴⁸. Але обмінювати ці поступки на відсутність ядерної війни хибно й загрозово, бо вся визначена нами «шкала зла» — це не система шаблів та сподівання, що Москва на якомусь із них

⁴⁵ Habermas, J. (2022). Krieg und Empörung. *Süddeutsche Zeitung*, 28.04.2022 (<https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/?reduced=true>).

⁴⁶ Snyder, T. (2022). Germans have been involved in the war, chiefly on the wrong side. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27.06.2022 (<https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/juergen-habermas-and-ukraine-germans-have-been-involved-in-the-war-18131718.html>).

⁴⁷ Аристотель. Нікомахова етика, 2 5(VI) 116b 30–35.

⁴⁸ Chomsky, N. (2022). How to Prevent World War III. *Current Affairs*, 13.04.2022 (<https://chomsky.info/20220413/>).

зупиниться в обмін на поступки, це радше *сценарій необхідних дій зла, якого не уникнути* нікому, якщо злу не чинити адекватний опір, що під ним я розумію комплекс *технічних заходів* від України та її західних партнерів щодо блокування чи знищення ядерних об'єктів, закриття повітряного простору й морів, жорсткої економічної блокади тощо. Френсис Фукуяма, відкидаючи аргументи всіх цих «консерваторів» і «лівих пацифістів», цілком влучно підмічає, що застосування зброї масового знищення, хімічної чи ядерної зброї справді спровокує ескалацію, але всього лише таку як вступ у війну НАТО зі звичайним озброєнням, ресурсів якого достатньо, щоб встановити безпольотну зону чи знищити бази, на яких було створено засоби масового знищення⁴⁹. Не зовсім послідовним є і противник Фукуяма — Чомські. Він стверджує, що американська пропаганда розганяє страх, хоча насправді США немає чого боятися. Дозволю собі розлогу цитату з його інтерв'ю: «Росіяни мають багато ядерної зброї. Але вони мають дуже обмежену систему попередження. Вони використовують старомодне, давно застаріле радіолокаційне попередження, яке працює «до горизонту». Натомість США використовують супутникову систему попередження... У нас є флот передових атомних підводних човнів... Підводний човен «One Trident» тепер може знищити майже 200 міст у будь-якій точці світу. Але цього недостатньо. Тому ми повинні позбутися їх і модернізувати човни до більш досконалих, класу «Virginia»... Тож ми відправляємо атомні підводні човни до Австралії, щоб протистояти китайській загрози біля узбережжя, де Китай має, можливо, півдюжини старомодних дизельних підводних човнів... Ми повинні збільшити наш військовий бюджет, щоб захистити себе від китайців і росіян. Німеччина повинна збільшити свій оборонний бюджет, бо Росія може напасти на неї. Російська армія, яка не може завоювати міста за 30 кілометрів від кордону, які захищає дуже несучасна (українська. — *О.К.*) армія, готова напасти на Німеччину...?»⁵⁰ Однак, якщо у США чи Німеччини така велика військова перевага, що Росія викликає у Чомські радше співчуття, ніж острах, то чому тоді ці дві країни так вхопилися за цю безглузду тезу — «у ядерній війні не може бути переможців», — яку, до речі, з радістю підхопили Путін та МЗС РФ⁵¹.

Але переможці можуть і мають бути!

Це звісно ризиковано, але, як справедливо вказав Славою Жижек, українці, обравши шлях майже безнадійного опору, показали меланхолійній та апатичній Європі приклад справжньої свободи, — конкретної, а не абстрактної, — згідно з Гегелем, вони вільно обрали спротив у, здавалося б,

⁴⁹ Fukuyama, F. (2022). Why Ukraine Will Win. *American Purpose*, 25.04.2022 (<https://www.americanpurpose.com/blog/fukuyama/why-ukraine-will-win/>). Див. також: Fukuyama, F. (2022). Preparing for Defeat. *American Purpose*, 10.03.2022

⁵⁰ Chomsky, N. (2022). How to Prevent World War III. *Current Affairs*, 13.04.2022 (<https://chomsky.info/20220413/>).

⁵¹ Див.: <https://politics.novyny.live/v-iadernoi-voine-ne-mozhet-byt-pobeditelei-putin-50687.html>

безвихідній ситуації. Українці довели всій Європі, що свобода — це не просто можливість сходити в цукерню, коли захочеться, вона, — в українському розумінні, — те, що має пробудити й мобілізувати Європу на боротьбу із сучасними «вершниками апокаліпсису», одним із яких і є війна⁵². Адже саме справжня, а не абстрактна свобода — є однією із чільних європейських цінностей.

Олександр Шморгун: Підтримуючи промовця, я хочу сказати, що в першій половині минулого року міністр економіки Німеччини виступила із заявою про те, що Будапештська угода, згідно з якою Україна добровільно відмовилась від ядерної зброї, ні для кого не є зобов'язувальним документом.

Анатолій Єрмоленко: Слушне зауваження. Треба враховувати, що й західні країни, інтелектуали західні також проходять певну еволюцію. Усе ж таки згадаймо, що було рік тому, яка була позиція тоді й тепер. Відбувається оцей рух, відбуваються зміни. Дякую ще раз, Олександрє.

Євген Бистрицький: Я хотів би захистити Аристотеля. Вибір між більшим і меншим злом — це не принцип Нікомахової етики. У нього принцип розважливості. І тоді ми можемо сказати, що Сократ зробив абсолютно дурний вибір: обрав смерть замість того, щоб відмовитись від своїх переконань. Тобто, я перепрошую, — це не принцип Нікомахової етики. Про всяк випадок я це кажу, бо бідний Аристотель.

Анатолій Єрмоленко: Та не такий він уже й бідний. Мельник, критикуючи Габермаса, згадав ще й Канта і Гегеля.

Олександр Киричок: Якщо дозволите, я нагадаю. Мельник сказав, що Габермас є ганьбою німецької філософії, а далі він сказав, що Імануїл Кант і Фридрих Гегель перевернулися в труні.

Анатолій Єрмоленко: Причому разом, синхронно! [сміх]

⁵² Див.: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1416406568797353

Михайло БОЙЧЕНКО, доктор філософських наук,
професор кафедри теоретичної і практичної філософії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЦІННОСТІ ГЛОБАЛЬНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

У ХХ столітті дедалі більш стали проступати контури світового громадянського суспільства. Формальною ознакою такого становлення можна вважати створення міжнародних організацій (що його втіленням є різні організації «без кордонів» — лікарів, журналістів тощо, міжнародні екологічні та правозахисні рухи й т.ін.), а також міжнародні правові акти, які захищають людей не як представників тієї чи іншої держави, а саме як представників цивілізованої світової спільноти — численні декларації прав людини (від найзагальнішої й до прав окремих категорій людей та всіляких спільнот). Власне, це вже інституціалізація, що закріпила певні міжнародно визнані цінності, які раніше визнавали де-факто, а тепер вони поступово набули де-юре своєї формалізації й певного раціонального обґрунтування.

Вони постали не з абстрактних дискусій, а набрали своєї незаперечної переконливості в результаті гіркого досвіду двох світових воєн. Фактичному міждержавному розбрату, спричиненому конфліктом національних еліт різних країн, було протиставлено цінності, завойовані кров'ю та життями народів, яких ці еліти кинули в м'ясорубку масового нищення. Такі цінності були головним завоюванням народів у світових війнах, тим здобутком вкрай драматичного досвіду, який став основою стабільного миру в Європі, що протримався три чверті століття, тобто впродовж життя трьох-чотирьох поколінь. Головною серед них якраз і було створення глобального громадянського суспільства як запобіжника повторення жаху світової війни.

Якщо раніше інтереси міжнародного загалу традиційно намагалися представляти або релігійні організації (все більш розмаїті), а в економічній сфері — переважно ліві організації, майже виключно марксистського спрямування, то після двох світових воєн спектр таких самоврядних громадських організацій стає дедалі ширшим, а їхній вплив поступово, але неухильно зростає. Певною мірою, повоєнний мир базувався не лише на міждержавних домовленостях, тобто не лише на рішеннях світової еліти, яку становили еліти різних, переважно провідних держав світу, але й на певному консенсусі народів цих країн, який чим далі, тим менше представляли лише уряди цих країн, а все більше — розгалужені й мережеві недержавні організації.

Утім, цьому доволі сталому й до певного моменту, здавалось би, доволі міцному консенсусу було кинуту зухвалий і жорстокий виклик, який оприявнився для всього світу після 24 лютого 2022 року, коли Російська Федерація розпочала повномасштабну збройну агресію проти України. Однак цей виклик було кинуте набагато раніше, і не лише Росією, хоча

24 лютого і стало його кульмінацією. Саме Росія сконцентрувала в собі усі основні імпульси виклику глобальному громадянському суспільству і його цінностям.

І такими імпульсами є не лише виклик лібералізму з боку консерватизму та популізму; не лише виклик національній демократії з боку новітньої імперії; не лише виклик світовому політичному й економічному істеблішменту з боку радикальної політичної опозиції та невдоволених економічних конкурентів, які набрали сили, але не змогли відвоювати собі світові ринки; не лише виклик інститутам глобальної безпеки з боку локальних осередків і джерел світового тероризму; не лише виклик одному світовому порядку з метою встановити інший світовий порядок; не лише виклик ідеалам Просвітництва з боку нового догматизму — але передусім це виклик праву людей мати світове громадянське суспільство, виклик самому факту існування світового громадянського суспільства. Бо не знищивши глобальне громадянське суспільство, не дискредитувавши його ідейні й моральні підвалини, неможливо усунути його інститути, його досягнення — а ними і є ліберальна демократія, ринкова економіка, права і свободи людини, з-поміж яких і свобода совісті, свобода слова, свобода вибору, свобода легітимних дій та інші права і свободи.

Найбільш небезпечним є те, що проти глобального громадянського суспільства і заради знищення самих засад глобального громадянського суспільства почали використовувати інститути самого глобального громадянського суспільства. Нацисти колись так само, майже без порушень демократичного законодавства, прийшли до влади у Німеччині 1933 року — для того, щоби знищити це демократичне законодавство. Наслідки неналежного використання інститутів глобального громадянського суспільства будуть найбільш шкідливими й нищівними для самих цих інститутів, а незабаром — і для самого глобального громадянського суспільства.

Найнебезпечнішим є виродження самого духу свободи й незаангажованості в середовищі недержавних організацій — перетворення цього родючого ґрунту розвитку громадянського суспільства в токсичну для сфери публічності трясовину, вибратися з якої надто складно. Це відбувається щодня. Ми змушені спостерігати, як «Репортерів без кордонів» використовують не для поширення правди, незважаючи на локальні інтереси тієї чи іншої держави, а для гвалтування самої правди й ширення фейків та дезінформації. Відтак бачимо, як прикриваються статусом міжнародного інформаційного агентства (такого, як РІА «Новості», ба й навіть цілком шановані європейські чи американські, індійські чи арабські, китайські чи бразильські) або новинного агентства (типу «Russia Today» або «Sputnik»), як ті чи ті журналісти, колумністи, аналітики, експерти виконують вигідні замовлення, але замість займатися розслідуваннями чи іншими видами журналістської діяльності, просто некритично відтворюють заздалегідь заготовлені й ідеологічно заряджені замовником матеріали. Останнім часом не менше питань виникає

не лише до певних вчинків, а ледь не до усієї діяльності «Червоного хреста» та інших медичних міжнародних організацій; екологічних організацій, зокрема «Greenpeace», а також до правозахисних організацій і т.ін.

У певний момент вони від виконання окремих «приємних» у фінансовому сенсі проєктів перейшли до системної роботи на певного стратегічного замовника, що не передбачено статутами цих організацій. Усі ці організації поглинув спрут російських та інших подібних спецслужб: складається враження, що виконання статутних цілей стало, на жаль, для переважної більшості цих організацій своєрідною ширмою. І навіть після падіння путінського режиму немає ніякої гарантії, що міжнародні недержавні організації не почнуть працювати (як на свого фактичного власника) на іншого, але такого ж мафіозного й тіньового замовника.

Утім, чи варто нарікати на недержавні організації, якщо навіть донедавна солідні наддержавні організації: ООН, ЮНЕСКО, Світовий банк, Світова організація торгівлі, Міжнародний олімпійський комітет тощо ледве уникали банального й корупційного обслуговування приватних інтересів неоімперіалістів, замість турботи про інтереси глобального громадянського суспільства? Тільки лінивий упродовж останніх десятиліть не критикував ці організації не лише через їхню неефективність, а й через дисфункційність, непотрібність і навіть шкідливість! Однак усе це є лише поверхневими симптомами більш глибокої хвороби — системної кризи самого сучасного глобального громадянського суспільства.

Дехто з критиків лібералізму, демократії, гуманістичних цінностей й Просвітництва вважає, що недовгий вік глобального громадянського суспільства вже вичерпав себе, що це був не базовий суспільний феномен, а лише щось на кшталт історичної випадковості чи навіть якогось інституційного непорозуміння, соціального епіфеномену. Але я переконаний, що це глибоко помилкова оцінка, яку формують не так об'єктивні тренди світового розвитку, як надмірне накопичення ресентименту старого суспільства, що стає минулим. Настав час радикально відмежовуватися від такого роду цінностей і чітко назвати замовників і виконавців проєкту дискредитації глобального громадянського суспільства. Якщо і є певна системна криза глобального громадянського суспільства, то це не криза його остаточного занепаду, а криза його зростання — це етап звільнення від деяких старих і неефективних інструментів захисту інтересів глобального громадянського суспільства на користь нових і ефективних.

Це стало можливим після того, як пішли з життя більшість свідків останньої зі світових воєн, коли не стало кому вказати на жахливі перекручування цінностей глобального громадянського суспільства. Але не в цьому полягає головна причина корупції й занепаду наявних інституцій глобального громадянського суспільства, головною причиною є втрата відчуття значущості цього суспільства, втрата відчуття його повноцінного життя. Питання полягає (не більше й не менше) у новому народженні глобального

громадянського суспільства на нових соціальних, технологічних і ціннісних засадах.

Власне, питання постає про ревізію й часткове оновлення засадничих цінностей глобального громадянського суспільства. Те, що такої сили набули виклики глобальному громадянському суспільству у його попередній версії, свідчить щонайменше про дві речі: по-перше, про закостеніння й часткове омертвіння його інститутів, тобто про завмирання розвитку глобального громадянського суспільства за допомоги цих інститутів; по-друге, про те, що почасти нове глобальне громадянське суспільство змушене було шукати свої шляхи до інституційного самовираження навіть через своє самозаперечення, подекуди навіть через повстання проти самого глобального громадянського суспільства. Отже, завдання полягає не в тому, щоб просто знищити ці нові, жорстокі, перверзійні та гвалтівні форми викликів глобальному громадянському суспільству, а в тому, щоби спрямувати ті життєві сили, які були захоплені цими хибними й деструктивними речами, на інші — здорові та творчі. Адже ці нестерпні виклики глобальному громадянському суспільству парадоксальним чином самі є його частиною.

Питання полягає в тому, щоб подолати розколотість глобального громадянського суспільства, розколотість світу на істеблішмент і бунтівників, розколотість на старий образ глобального громадянського суспільства і бунт проти нього тих нігілістів і циніків, які прагнуть його знищити, — слід знайти новий образ глобального громадянського суспільства, який поверне спільну ціннісну основу для всіх його учасників, знайти нову мотивацію до творення спільносвіту, а не до його руйнації.

Звісно, здобути новий порядок нового глобального громадянського суспільства можна лише відмовившись від усіх недавніх і наявних ще й досі аберацій, перверзій і гвалтівних практик, але й остаточна відмова від них може відбутися лише після прийняття усіма цього нового порядку. Отже, подолання насильства можливе не одномоментно, а лише в процесі спільної побудови ненасильницького світу. При цьому однозначно слід вилучити з комунікації й публічно засудити зачинщиків і організаторів заколотів проти глобального громадянського суспільства — неважливо, старого чи нового — проти самої його ідеї чи проти окремих його проявів. Для цього слід чітко розмежувати прагнення захистити свої громадянські права в цивілізованому світі від його імітації й маскуванню ним цинічного нищення самих засад цивілізованості.

Саме тому не можна вважати цінностями нового глобального громадянського суспільства порядок як такий, мир як такий, солідарність як таку і навіть свободу як таку — а лише порядок на основі справедливості, мир на онові поразки й розгрому агресора, солідарність довкола гуманістичних цінностей, а не на ґрунті цинічності та цькування слабшого, свободу рівних і гідних, а не свободу принижувати інших і вивищуватися над ними. Цінності нового глобального громадянського суспільства мають бути цінностями ін-

ключивності, захисту й турботи, стриманості, ощадливості й підтримки роз-
маїття, це мають бути, якщо коротко, цінності піклування про кожне життя.

Олександр Шморгун: Як співвідноситься з ідеєю глобального громадян-
ського суспільства ваша ідея знищення Росії, дотискання Росії та її знищення
Сполученими Штатами за допомоги фактично української катастрофи?

Михайло Бойченко: Це не катастрофа, це поки що керована американ-
цями криза. Я б не сказав, що це катастрофа.

Олександр Шморгун: Мені здається, що це не зіставно із сукупністю
цінностей, які впродовж кількох годин сьогодні обговорюються на круг-
лому столі.

Михайло Бойченко: Я думаю, що завжди є ті, хто намагається маніпулю-
вати, керувати, створювати якісь свої центри впливу, а глобальне громадян-
ське суспільство просто це коригує. Загалом громадянське суспільство не
має такого центру, в якому все б урівнювалося, і воно не може, як світовий
поліцейський, когось допускати до якихось проєктів, геополітичних «роз-
мінів», «гамбітів», як це нібито роблять американці. Просто американці по-
чали робити щось подібне не так давно, а глобальне громадянське суспіль-
ство впливає впродовж десятиліть і століть. Як, наприклад, виглядає цей
український «гамбіт» у виконанні американців, чи точніше усіх країн НАТО
у їхньому протистоянні російській агресії? Гамбітом виглядає те, коли ніби-
то жертвують на певному етапі контролем над процесами в Україні, дають
росії робити усе, що вона сама готує і реалізує в Україні — але лише тимчасо-
во. Тимчасово, тактично, щоби стратегічно невдовзі «відіграти» те, що ні-
бито програли, але так відіграти, щоби виграти усю партію проти росії, і
щоби Україна виграла в кінцевому результаті — виграла разом з усім циві-
лізованим світом. Тобто виглядає так, нібито хтось на Заході «попускає»
розв'язування росією війни в Україні — заради того, щоби цей рашизм себе
вже явно, а не гібридно проявив. Бо коли є явне порушення міжнародного
права — можна включати повну потужність міжнародних механізмів проти-
дії явному агресору. Тоді цей «гамбіт» потрібен для більш системного вико-
рінення рашизму невдовзі. І хоча це дуже важливо зараз для України і всього
світу, але для глобального громадянського суспільства це лише епізод. Ще
попереду тривале подолання не лише російського, а й інших національних
різновидів тоталітаризму, авторитаризму — як джерела міжнародного теро-
ризму, розв'язування воєн та інших викликів глобальному громадянському
суспільству.

Анатолій Єрмоленко: Але ви сказали про програму всесвітнього гро-
мадянського суспільства як про доконаний факт, тобто ви вважаєте, що
воно вже є?

Михайло Бойченко: Я з цього почав — що є документи, які фіксували
права людини як представника глобального громадянського суспільства.
Документи є! Це ж не моя вигадка. Декларація прав людини — це чий до-
кумент? Це Сполучених Штатів документ? України документ?

Анатолій Єрмоленко: Так ви ж про всевітнє...

Михайло Бойченко: Так я ж і говорю, що є правові документи, які фіксують права представників глобального громадянського суспільства.

Сергій Йосипенко: У мене тільки коротке зауваження. Ми маємо не тільки декларацію прав людини, прийняту ООН, ми маємо африканську декларацію прав людини, мусульманську тощо.

Михайло Бойченко: Це — локальні. А я говорю про глобальні.

Сергій Йосипенко: Тобто процес запуску глобального суспільства запустив процеси запуску локальних громадянських суспільств, що є нормальним насправді. Треба посилатися на ці документи відповідно.

Михайло Бойченко: Я переконаний, наприклад, що так само, як зараз Байден звертається до народу Росії через голову Путіна, так само звернувся й до Китаю через голову Сі Дзин Піна чи якогось наступного лідера партії; так само звернувся до Індії, якщо уряд індійський буде щось не так робити, буде провокувати глобальну нестабільність, завдавати шкоду глобальному громадянському суспільству — оце і є звертання до глобального громадянського суспільства світу. Зокрема, коли лідери інших країн звертаються до народів певних країн, ігноруючи їхніх лідерів та уряди. Хоча це виглядає не дуже політкоректно, але...

Валерій ЗАГОРОДНЮК, доктор філософських наук,
професор, завідувач відділу філософської антропології
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ОСОБИСТА ТА КОЛЕКТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У цій доповіді я прагну дещо трансформувати два споконвічні питання — «Хто винен?» і «Що робити?» — у питання особистої й колективної відповідальності. Отож, чи вина за криваву російсько-українську війну лежить лише на Путіні, чи відповідальність за її розв'язання лежить на всьому російському народові?

Здається, ще не так давно у філософській літературі точилася гостра полеміка щодо цінностей провідних політичних концепцій лібералізму, консерватизму, соціал-демократії; сперечалися, які з цих моделей є більш прийнятними для України. Нині ці розбіжності не виглядають такими істотними та суттєвими. Наразі світ розколовся на людиноненависну, варварську ідеологію рашизму, нацизму, фашизму, з одного боку, і гуманістичну ідеологію, у центрі якої перебуває людина, — з іншого.

Перша з них є підложжям тієї жахливої терористичної війни, яку Росія розв'язала проти України. Друга — захищає цінності свободи та людяності. І саме нашій країні за підтримки прогресивної світової спільноти випала доля боронити гуманістичні цінності людства.

Зазначу, що Україна завжди розвивалася в канонах європейської і світової цивілізації, багато в чому формулювала дані канони. Згадаймо лише демократичну за свою суттю Конституцію Пилипа Орлика, яка мислила Україну як повноцінну самостійну державу. Вона була оприлюднена в 1710 році, тобто більш ніж на півстоліття передувала Конституції США, написаній 1787 року.

Натомість Росія завжди була країною-агресором. Усі російські царі позиціювали себе насамперед як «собиратели земель русских». Всі вони, за словами Тараса Шевченка, «...неситим оком, / за край світа зазирають, / чи нема країни, / щоб загарбать і з собою, / взять у домовину».

Така інтенція була притаманна не лише царській Росії, але і її нащадкові СРСР. І йдеться не лише про фашистський по своїй суті режим Сталіна, який був цілковито тотожним нацистській Німеччині Гітлера. Уся історія Радянського Союзу — це історія агресивних воєн: Микита Хрущов — агресія проти Угорщини (1956), Леонід Брежнев — радянські війська в Празі (1969), Михайло Горбачов — триває війна в Афганістані (1979—1989), Борис Єльцин — Перша чеченська війна (1994—1996) і, нарешті, Путін, який не є керманічем нації, як вважає сам, а радше її продуктом, а точніше, виродком. Отже, відповідальність за російсько-українську війну лежить не лише на на Путіні, а сучасний рашизм є ніщо інше, як продовження політики російського великодержавного шовінізму.

Водночас його появі та зміцненню певним чином сприяла і не зовсім адекватна політика Заходу, насамперед Німеччини доби А. Меркель, стосовно Росії та постійні загравання з Путіним, для якого політика можлива лише з позиції сили. Ба більше, інколи у приватних розмовах із західними політиками чуємо міркування про те, що Україні, зважаючи на такого агресивного сусіда як Росія, потрібно було б «дружити» з Путіним, не провокувати його, а в найрадикальніших версіях і те, що анексія Криму й значної частини території Донбасу є прямим наслідком Майдану. Тут із усією категоричністю маємо наголосити, що власну долю повинні обирати українці й лише українці.

Рашизм, як справедливо зазначає С. Дацюк⁵³, — це орієнтація на ніщо, смерть, некрофілію, насилля, на тотальне знищення інших народів і всього світу, це — своєрідна онтологія тотального нігілізму. Соціальним підґрунтям подібного великодержавного шовінізму й тоталітаризму є маса бідних, малоосвічених, зомбованих пропагандою росіян, які перебувають у постійному страхі перед владою і її репресивним апаратом і які безперечно відповідальні за дії тих, кого вони привели до влади.

Сучасний рашизм є формою і виявом ресентименту. Цю категорію детально досліджували С. К'еркегор, Ф. Ніцше, М. Шелер, М. Вебер, Ж. Делюз, М. Фуко, Ф. Фукуяма та інші. Ця філософська категорія означає почуття

⁵³ Дацюк, С. (2022). Усе зло — від ресентименту. *Українська правда*, 11 лютого.

ворожості суб'єкта до тих, кого він вважає винуватцем своїх власних невдач і промахів. Для нього характерні безсила заздрість, підозра, помста, агресія, яка проєціюється на штучно створений образ ворога. У цій конфронтації намагаються приховати власну ницість і ствердитися, завдаючи болю та страждань іншому суб'єкту — чи конкретній людині, чи цілому народу.

Ресентимент не усвідомлюється конкретним індивідом. Ба більше, індивід у своєму ресентименті намагається сховатись за анонімну силу *das Mann* (Гайдеггер), щоб уникнути відповідальності за свої вчинки. Маса завжди залишається безкарною, бо в натовпі кожен маленький злочинець зберігає свою анонімність. «Там, де винні всі — не винен ніхто», — пише Ганна Арендт у статті «Особиста відповідальність при диктатурі»⁵⁴. Кожен гвинтик системи має особисто відповідати за частину своєї провини. У книжці «Суд над Айхманом в Єрусалимі. Банальність зла»⁵⁵ вона переконливо доводить, що зло банальне, бо його чинять звичайні люди. Той таки Айхман не був психічно хворим маніяком, фанатиком-антисемітом, а лише служакою, гвинтиком системи, який добре виконував свою роботу а саме, організовував транспортування євреїв у концентраційні табори й навіть пишався цим. Проте зло, яке породжує ресентимент, не лише й не завжди банальне. Воно також вміє добре маскуватися, ховатися, маніпулювати й виправдовуватися. Ресентимент, якому вчасно не дали відсіч, завжди породжує фашизм у його найжорстокіших формах.

Визнаючи свою провину, європейські лідери, зокрема прем'єр-міністр Великої Британії Б. Джонсон, вказували, що якби світ більш жорстко відреагував на захоплення Росією Криму й «гібридну війну» на Донбасі, то, можливо, повномасштабної російсько-української війни вдалось б уникнути. Отже, відповідальність за війну в Україні до певним чином мають розділити й країни цивілізованого світу, чий цінності захищає український народ.

Важливо наголосити, що український народ безмежно вдячний за будь-яку підтримку, надану країнами Заходу, без цієї допомоги Україні було б важко опиратись російській агресії. Водночас вона могла б бути більш дієвою і оперативною. Нині готується 10-й пакет санкцій проти певних російських інституцій та конкретних осіб. Але що заважало ввести ці санкції в повному обсязі одразу? Мабуть, продовження політики глибокого занепокоєння й страх спровокувати Путіна, тривога щодо переростання російсько-української війни в світову війну.

Попри відверту емпатію світової спільноти до мужності й незламності українців, потрібно зважати й на певну зацікавленість окремих політиків у подальшому ослабленні Росії у війні з Україною й остраху розширення театру військових дій на терени інших країн, насамперед колишніх республік СРСР і країн колишнього соціалістичного табору.

⁵⁴ Arendt, H. (2003). *Responsibility and Judgment* / Ed. by Jerorn Kohn.

⁵⁵ Арендт, Х. (2021). *Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла*. Київ: Дух і Літера.

Занадто обережною є і політика тих міжнародних організацій, які покликані стояти на захисті миру, насамперед ОБСЄ та ООН. А той факт, що Росія в квітні головує в Раді Безпеки ООН, взагалі виглядає повним абсурдом і нонсенсом.

Окремо хочеться сказати і про поради деяких західних інтелектуалів щодо можливих шляхів завершення російсько-української війни. Так «Благання про перемовини» Ю. Габермаса цілком вписуються в парадигму комунікативної філософії з її пошуками консенсусу, відкритістю до діалогу тощо. Проте ці слушні настанови, вирвані з контексту війни, коли спонукою, важливішим аргументом є калібри гармат і дальність польоту ракет, виглядають дещо утопічними. Більш адекватними є думки Прем'єр-міністра Великої Британії Р. Сунака та Президента США Дж. Байдена про те, що лише Україна має вибирати час для перемовин і що будь-які перемовини про Україну неможливі без України.

Наприкінці хочу вказати на деякі суперечливі тенденції й зміни в громадській думці за рік від початку війни. Так, згідно з опитуванням «Рейтинг», на початку війни в перемогу України над Росією вірили 56% українців. Нині цей показник зріс до 95%. Здавалось би, зміцнення віри в перемогу повинно ще більше згуртувати й консолідувати українців. Цій консолідації мало б сприяти й значне зростання довіри до Президента України В. Зеленського. Утім, уже нині помітне певне загострення в міжпартійних стосунках і в середовищі їхніх прихильників. Нікуди не зникла корупція й казнокрадство. Мабуть, на часі є питання про посилення відповідальності за ці ганебні явища під час війни. Звільнення чиновників, які пограбували країну на мільйони гривень, за службову недбалість — це, вочевидь, не ті рішення, на які нині очікують українці.

Євген Бистрицький: Дякую, пане Валерію, надзвичайно важлива тема. З нею часто зустрічаєшся, коли якісь інтерв'ю даєш. То як, все-таки, ви бачите відповідальність, умовно кажучи, громадян? Що стосується влади — зрозуміло. А як ви бачите те, що зветься «загальна громада», «загальна спільнота»?

Валерій Загороднюк: Ви маєте на увазі пересічного українця чи відповідальність росіян за війну?

Євген Бистрицький: Росіян, росіян. Ну, наприклад, припустімо, що доб'ємось репарацій — це покарання, фактично, правильно? Для всіх. Можливо, для всіх. Яке ще може бути покарання? Тому що відповідальність — це утиски в чомусь...

Валерій Загороднюк: Тобто відповідальність тягне за собою покарання. Так, я згоден. Наприклад, санкції, які накладають... Головно під санкції підпадають можновладці, а не пересічні росіяни, але вони теж мають проблеми, скажімо, з виїздом у Шенгенську зону. Яке ще може бути покарання? Я думаю, якщо ми — філософи, ми маємо мислити навіть не юридичними термінами й наслідками, які передбачають відповідальність росіян за війну, за те, що вони привели до влади Путіна, який керує ними уже впродовж десятиліть.

Тому те, про що сьогодні говорилося, можливо, і звучить дещо абстрактно, але насправді певну відповідальність вони вже понесли з огляду на те, що в них уже стався певний злам в їхньому мисленні. Я не знаю, наскільки вони усвідомлюють свою провину. Якщо, наприклад, взяти книжку міністра уряду фашистської Німеччини, який згодом намагався усвідомити, чому він вірив Гітлеру, чому він як інтелектуал не міг побачити всю недоречність тієї фашистської пропаганди, яка насаджувала ідеологію нацизму в Німеччині, то мені здається, що, на жаль, не так швидко все це робиться, й мають, мабуть, пройти роки, якщо не десятиліття... Тобто, уявімо собі — Путін зникає. Що відбувається далі? Усіх собак повісити на Путіна, як це було зі Сталіним. «Це був такий злодій, а ми, росіяни тут ні до чого — нам брехали: брехали солов'яки, скабееви, брехали седвічуки тощо». Але нам наводили цифри: пропаганда йде по телевізору, який, чесно кажучи, в Росії ніхто особливо й не дивиться. Якщо взяти інтелектуалів, то інтелектуали чудово знають, як можна обійти блокування інших медіа, вони знають, що таке VPN, і чудово можуть одержувати інформацію. Це не є виправданням, мовляв, у них немає достатньої інформації, і вони є жертвами російської пропаганди. А що стосується загалу росіян, то справді, якщо це росіянин якийсь з якоїсь глухої сибірської «деревні», який отримує смішні гроші, то: «Ти підеш на фронт, все буде добре, заробиш грошей, заодно будеш гвалтувати українців і ...» А що йому, власне, втрачати у тій своїй російській «ізбе», де він там сидить?

Євген Бистрицький: Я, чесно кажучи, думав, як порівняти Ясперсову «проблему вини німців» і російську. Ну, очевидно, тут асиметричні випадки.

Валерій Загороднюк: Можливо, так..

Анатолій Єрмоленко: У мене невеличка репліка. От ви говорите про ресентимент, і минулого разу теж говорили. Скажімо, концепти ресентименту в Ніцше і в Шелера — вони зовсім інші. Тому що там це основа для трансцендування, а Шелер показує на прикладі робітничих рухів, як вони перетворюються у фактичність. Мені здається, що поняття ресентименту тут недостатнє, коли ми оцінюємо російську політику. Я вважаю, що тут треба додати, що поняття гібрису, коли ресентимент породжує пихатість, зверхність, спробу домінувати над усіма іншими — це вже політика.

Валерій Загороднюк: Так, якщо це перетворюється на національну політику та ідеологію, то, я згоден, це нібито ресентимент у квадраті. Але я би сказав, що поняття ресентименту включає і пихатість, і зверхність тощо. І не тільки Ніцше та Шелер про це писали, а й К'еркегор та інші. Якраз вони робити наголос саме на цьому: на справді ворожому ставленні до іншої людини.

Олег БЛІЙ, доктор філологічних наук, професор (філософія),
провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики і естетики
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ТЕОРІЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ ЗА УМОВ ГЛОБАЛЬНОЇ КРИЗИ

Нині глобальна криза є наслідком інтервенції Росії в Україну. І чим далі, тим виразніше вона набуває рис цивілізаційної всеосяжності. У цьому випадку криза постає в конкретному розмаїтті свого автентичного значення — як тектонічне зрушення в усіх сферах людської діяльності, яке підважує можливість сталого економічного розвитку, дієвість міжнародних інституцій, руйнує стандарти комунікативних практик, які усталювалися в процесі вироблення конфліктної рівноваги між державами після Другої світової війни. Проте нинішня криза з усією очевидністю знецінює теоретичну вагу ще до недавня популярних концепцій у різних сферах гуманітарного знання, зокрема концепції наступального реалізму в царині теорії міжнародних відносин (Джон Міершаймер), концепції етнокультурного поділу цивілізацій у царині порівняльної політології (Семюел Гантингтон). Водночас російсько-українська війна актуалізує й позитивно увиразнює інтуїції теоретиків постмодерну, насамперед таких французьких філософів, як Франсуа Ліотар, Жак Дерида, а також виразників французької постмарксистської традиції — Корнеліуса Касторіадиса й Жана Бодриєра. Передусім ідеться про їхні міркування щодо ризиків, які містять у собі тенденції розвитку сучасних культур. Нинішня ситуація, утім, спонукає обмежитися лише лапідарною актуалізацією, хронікою суперечностей і парадоксів деяких геополітичних, культурологічних і філософських теорій.

Перше припущення полягає в тому, що низка концептів, зокрема *реалізму* (йдеться не про ці теорії міжнародних відносин), а також, вироблених «цивілізаційниками» (у нашому контексті це Гантингтон), можуть відігравати легітимаційну роль в імперських проєктах. А саме таким проєктом є воєвоєнична доктрина «русского мира».

Скажімо, тема ядерного роззброєння України перебувала в центрі теоретичних дискусій у сфері міжнародних відносин як «до», так і «після» самої події. Ідеться передусім про суперечку між представниками реалістичного (Джон Міершаймер) і цивілізаційного (Семюел Гантингтон) підходів. На думку Міершаймера, статична парадигма реалізму передбачала спалах змагання у галузі безпеки між Росією та Україною, адже незахищений кордон спричиняє протистояння, продиктоване взаємними страхами. Натомість «цивілізаційник» Гантингтон наголошував на принциповій ролі тісних особистих та історичних зв'язків між росіянами та українцями в обох країнах. Критикуючи реалістів за статичність, Гантингтон, по суті, сам розглядає цивілізаційні взаємини як незмінні трансісторичні сутності. До уваги не взято обставини, пов'язані з історичним протистоянням російського й українського народів, голодомор, заборони на вживання українською мовою —

лист Московського патріарха Іоахіма до Києво-Печерської Лаври щодо заборони книг українською мовою, Указ Петра 1 про заборону книг українською мовою; Ємський Указ; Валуєвський циркуляр та інші акти насильства в сфері культури в процесі русифікації; ексцеси, що супроводжували окупацію Західної України в 1939 році, періодичні кампанії боротьби з націоналізмом, які організовували комуністичні очільники протягом існування СРСР. Незважаючи на ритуалізовану академічну шану концепцій Данилевського, Тойнбі, Шпенглера, поняття цивілізації досі залишається дескриптивним, вкрай дискусійним концептом. Подеколи, як у випадку із євразійством, він є підґрунтям для створення наступальних ідеологій, пропагандистським ресурсом, знаряддям дискурсивного насильства. У цьому ряду стоїть і скарга Патріарха Кіріла на рішення Міністерства культури та інформаційної політики України про розірвання угоди про користування храмами та будівлями Києво-Печерської лаври з монастирем УПЦ МП та вимогу покинути територію заповідника. Серед аргументів Кіріла було твердження, згідно з яким, у лаврі — витoki «нашої цивілізації» (читай «руського мира»).

Цивілізації, як їх мислив Гантингтон, не можуть відігравати роль, аналогічну тій, що її відіграють держави як самоідентифіковані єдності. Світові конфлікти сьогодення й досі мають міждержавний характер. Достатньо пригадати війну між Іраком та Іраном, Іраком та Кувейтом у межах, умовно кажучи, ісламської цивілізації, між Китаєм та В'єтнамом у межах, умовно кажучи, далекосхідної цивілізації. Тут варто звернути увагу й на висловлену колись радикальну критику Хо Ши Міном експансії китайської культури у В'єтнамі («китайським миром»), конфлікти між Сербією та Хорватією, Сербією та Словенією, які, вочевидь, належать до цивілізації християнської. Обидва підходи постають як наукові ідеології з притаманним кожній ідеології утопічним імпульсом і профетизмом.

На початку дев'яностих головний теоретик наступального реалізму Джон Міершаймер говорив про необхідність збереження за Україною ядерної зброї. У своїй статті, надрукованій у літньому числі *Foreign Affairs* за 1993 рік, він, зокрема, називав і такі причини. Збереження Україною ядерного потенціалу дозволить стримати Росію, що має історію поганих стосунків з Україною, від бажання знову завоювати свою сусідку. Адже Україна без ядерної зброї не зможе захистити себе, і жодна країна, навіть США, не надасть достатньо вагомої гарантії безпеки Україні. Логіка наступального реалізму передбачає заздалегідь сплановане порушення міжнародних угод, запусає механізм стратегічної дії. Нехтування міжнародно-правовими зобов'язаннями, нівелювання відомого базового принципу *pacta sunt servanda* (договори виконуються), змішування дискурсу реал-політик і дискурсу цивілізаційної утопії з дискурсом правовим створюють небезпечний прецедент на майбутнє, що неминуче призводить до соціальної інволюції, переходу суспільства на рівень архаїчної культури. Парадоксальним чином доктрини реалізму й доктрини цивілізаційних патернів, замість гарантії

національним суверенітетам, попри, здавалось би, переконливу логіку аргументів, лише підживлювали наступальні загарбницькі ідеології.

Вони руйнують інституційну базу розв'язання міжнародних конфліктів, є чинниками комунікаційної кризи, а отже, багатократно примножують ризики глобального протистояння. У цьому контексті надзвичайно виразним сюжетом є метаморфози, що їх зазнала позиція Міершаймера за майже тридцять років, унаслідок яких він перетворився з радикального противника ядерного роззброєння України на одного з адептів міфологеми *Путін ферштейн* і критика зовнішньополітичного курсу США. Його аргументи часто-густо належать до царини ірраціональних припущень у дусі аматорської філософії історії. Сім місяців тому Джон Міершаймер запропонував одну з таких схем для пояснення причин українсько-російського збройного конфлікту. На його думку, логіку дій Путіна легко зрозуміти, адже Україна, мовляв, — це великий степовий простір, який наполеонівська Франція, імперіалістична Німеччина використовували, щоб завдати удару по Росії. Американський політолог Олександр Мотиль з цього приводу іронічно зауважував, що «Наполеон пересікав нинішню Білорусь, аж ніяк не Україну, а імперіалістична Німеччина не могла пересікати Україну, щоб завдати удару по Росії, тому що у 1914 році Україна була частиною Росії, а у 1941 — частиною Радянського Союзу».

Друге припущення полягає в тому, що аналітичні спостереження й філософське осмислення самої комунікативної кризи в Корнеліуса Касторіадиса, Жака Деріда і Жана Бодриєра належать до іншої традиції теоретичного мислення. Це насамперед стосується інтуїтивних проривів стосовно виникнення передумов і усталення симулятивної культури. Для Деріда такою передумовою є історична зужитість значень слів, так званий *фудруаяж* (від французького *coup de foudre* — удар блискавки), метафора, яка постала за аналогією до вибуху в шахтах, спричиненого цілковитою вичерпаністю породи й утворення наповнених метаном порожнин. Тенденцію до девальвації сенсів Касторіадис подає як *спалах знезначення* в політиці, філософії, історії. Найбільш небезпечним продуктом знезначення й усталення симулятивної культури є сучасна інформаційна війна, яку веде Росія проти України. Теоретики так званого постмодерну вже достатньо давно відзначали загрозливі тенденції в процесі розгортання комунікативних практик, знецінення культурної спадщини, паратизування на поняттях істини, віри тощо. Про перші ознаки цього явища свого часу заговорив Джордж Орвел у романі «1984». Перетворення символів і окремих слів на стратегічний ресурс ми спостерігаємо на прикладі імперського перероблення історії, веремії покручів на кшталт славнозвісного орвелівського «мир — це війна» — цієї легітимізаційної бази російської інтервенції. Ми є свідками того, як симулякрами стають історична наука, релігія (благословення на вбивство, що його відверто вголосив патріарх російської православної церкви Кіріл, освячення балістичних ракет російськими православними священиками — яскраві приклади такого перетворення).

По суті, йдеться про спотворення рівноправного діалогу як основи європейських комунікативних практик. І тут дається взнаки традиція сократівського діалогу з його імітацією рівновагомості партнерів. Адже в структурі діалогу чільне місце належить *корифею*, який нав'язує наративи філософської бесіди, відводить постаті співрозмовника роль, аналогічну до ролі хору в грецькому театрі, — підтакувати привілейованому мовцю. І в цьому сенсі я охоче погоджуюся з твердженням Анатолія Єрмоленка про сьогоденне усталення традиції неосократівського діалогу, яке він висловив у статті про спадщину Григорія Сковороди. Ідеться про індустріалізоване плекання діалогічної асиметрії.

Симулякри, по суті, є сучасним різновидом такого діалогу. Саме вони протягом багатьох років позначали стиль путінської диктатури. Тут варто пригадати симулякри й словник гібридної війни Росії проти України зрзка 2014 року — «зелені чоловічки», «відпускники», «шахтарі-ополченці», «народ Донбасу» тощо. А нині відкинуті усі комунікаційні конвенції, скасовано жаргон достеменності. Натомість запанували піднесені до рівня державної релігії симулякр і варварський імморалізм нової російської людини.

Сьогодні ми переживаємо глобальну кризу, ознаками якої можна вважати девальвацію колись респектабельних і популярних теорій, зокрема «наступального реалізму» й «зіткнення цивілізацій», їхнього перетворення на легітимаційний складник імперських ідеологій. Рівночасно криза актуалізувала наративи теоретиків постмодерну та постмарксистської традиції, позбавлені профетичного пафосу й догматизму.

Анатолій Єрмоленко: Олеже, я не зрозумів вашого ставлення до сократичного діалогу. Ви вважаєте, що це симулякр у Сократа? І що там асиметричні стосунки?

Олег Білий: Асиметричні. Сократичний діалог містить дві постаті. Корифей — співрозмовник, відіграє роль, тобто він і є оцією асиметрією. Це не діалог двох Сократів, умовно кажучи, це діалог із відтвореним в проєкції власним «Я», який стає основою певної маніпуляції. У певному сенсі, ця формалізація діалогу, з одного боку, структурувала й надалі закладала основи європейського політичного діалогу, а з іншого — вона закладала й ризики цієї асиметрії, ризики нерівноправності. Тобто тут дається взнаки те, що Габермас називав стратегічною дією як частиною комунікаційної дії бажання домінувати.

Анатолій Єрмоленко: Але будь-яка фактична, реальна комунікація є асиметричною. Із цим я погоджуюся. Але як ідеальний принцип вона все-таки передбачає — і в сократичному діалозі це вже є — ось таку симетрію. Чому? Тому що, коли ставиться запитання, окрім маевтики у Сократа є ще й алентика, що допомагає ввести в суперечність співрозмовника. Так? Щоб він сам дійшов того, що в нього є суперечність і дійшов істини.

Олег Білий: Я насамперед мав на увазі діалог «Держава» — «La République». Тому що в інших діалогах, якщо це, скажімо, лінгвістичний діалог,

як «Кратил», — там, можна погодитися з вами, є прагнення надати допомогу. А в діалозі «Держава», на мій погляд, існує ота асиметричність.

Анатолій Єрмоленко: Я просто ще раз хочу наголосити, що у фактичній комунікації завжди присутня ця асиметричність, від неї нікуди не втечеш, хоч куди б ми пішли.

Євген Бистрицький: У Сократа була істина. У чому проблема? Річ не в тому, що він домінував. Домінував аргумент від істини. «Що прекрасне?» і т.д. Отож, це дуже сильне твердження.

Олег Білий: Але є таке явище, як інституціалізація істини. І от формально діалог сократівський і є формою інституціалізації істини, яка, безперечно, містить небезпеку.

Анатолій Єрмоленко: Я не розумію, що таке інституціалізація істини?

Олег Білий: Інституціалізація істини — це йдеться про створення механізмів, які на цю істину будуть нав'язувати різні способи впливу.

Анатолій Єрмоленко: Це вже пропаганда, маніпуляції, технології — соціальні, політичні тощо. Ідеологія, до речі, теж.

Євген Бистрицький: Завжди претендує на істину хтось — той, хто говорить. А як інакше?

Анатолій Єрмоленко: Так. Будь-яке твердження претендує на істину.

Тетяна ГАРДАШУК, доктор філософських наук, завідувач відділу логіки та методології науки Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ЕКОЛОГІЧНА ЦІНА ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (МЕТОДОЛОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ)

Повномасштабна російська агресія в Україні спричинила колосальну деградацію біофізичного (природного) середовища, яка матиме довгострокові негативні наслідки як регіонального, так і глобального рівня. Стисло негативні наслідки війни можна охарактеризувати так.

Ідеться про руйнування природних ландшафтів і екосистем, порушення природних систем життєзабезпечення і біосферних послуг (підтримка клімату, родючості ґрунтів, очищення води й повітря, запилення тощо), що можна розглядати як порушення права Природи на існування та принципу біофілії; стрімке зростання ризику техногенних катастроф та техногенного забруднення через пошкодження промислових об'єктів, включно із небезпекою радіоактивного забруднення, а також високий рівень викидів шкідливих речовин в атмосферу внаслідок воєнних дій та їхніх побічних ефектів; руйнування, забруднення та вилучення з обігу сільськогосподарських земель; забруднення водойм та обмежений доступ до води.

Це далеко не повний перелік наявних і потенційних негативних наслідків і небезпек, комбінований і кумулятивний ефект яких створює безпосередні й опосередковані загрози як цілісності та сталості біосфери, так і

життю та здоров'ю людини; кліматичній, екологічній, енергетичній і продовольчій безпеці багатьох людей.

Російська агресія в Україні має безпрецедентні впливи на природу, довкілля та якість життя людини⁵⁶ не лише в Україні, а й за її межами, оскільки екологічні проблеми не мають національних меж. Це означає, що шкода довкіллю внаслідок бойових дій стає також викликом для Європи й світу, формуючи запит на нові форми взаємодії та солідарності, а також на перегляд моделей екологічної справедливості й відповідальності.

Екологічні впливи теперішньої війни мають як спільні, так і відмінні риси порівняно з іншими воєнними діями. Наприклад, українську війну можна порівняти з В'єтнамською за своїми впливами на агроєкосистеми, що містять не лише екоцидні, а й геноцидні наслідки. Водночас вона є безпрецедентною, оскільки відбувається в центрі Європи, на великій території з розвинутою і дуже щільною промисловою інфраструктурою, що несе в собі додаткові техногенні й екологічні ризики.

Із погляду екологічної етики, війна порушує питання про провину й відповідальність сторін протиборства за завдану екологічну шкоду⁵⁷. Справді, обидві сторони (у цьому разі Російська Федерація й Україна) завдають шкоди довкіллю під час бойових дій, проте підходи до оцінки агресора (Російської Федерації) та жертви агресії, не можуть бути однаковими з таких причин.

По-перше, Російська Федерація здійснила неспровоковану агресію проти України, натомість Україна захищає свою незалежність, суверенітет і територіальну цілісність. Згідно з міжнародним законодавством, агресор несе повну відповідальність за наслідки своєї агресії⁵⁸.

По-друге, бойові дії відбуваються саме на території України, спричиняючи екологічну шкоду *нашій державі*, хоча інші європейські країни також перебувають у зоні ризику через транскордонне перенесення шкідливих речовин або інших побічних ефектів, як-от потрапляння уламків ракет на їхні території (як то було з Молдовою чи Польщею).

⁵⁶ *Briefing on the environmental damage caused by the Russia's war of aggression against Ukraine*, November 24-30, 2022 (<https://mepr.gov.ua/en/news/40672.html>); Gardashuk, T. (2022). *Environmental Threats of War in Ukraine*. <http://doi.org/10.14712/18023061.639>; Gardashuk, T. (2023). Environmental Effects of Russian Aggression in Ukraine: Ethical Dimension; Chomsky, N. (2022). How to Prevent World War III. *Current Affairs*, 13.04.2022 (<https://chomsky.info/20220413/>); Chomsky, N. (2022). How to Prevent World War III. *Current Affairs*, 13.04.2022 (<https://chomsky.info/20220413/>); Ethics of the Ukraine War, 16 – 17 February, 2023 (http://www.lumer.info/?page_id=2116&fbclid=IwAR0deSwlAAbwVWv_wSk-MKDYG1QqDb0Q_IBVAbR25sagD_qyAlUKfDWC5V8).

⁵⁷ Питання про міру відповідальності російської та української сторін нерідко постає під час дискусій із зарубіжними колегами.

⁵⁸ McMahan, J. (2022). Moral Liability for the Russian Invasion and the Moral Necessity of Sanctions (<https://www.publicethics.org/post/moral-liability-for-the-russian-invasion-and-the-moral-necessity-of-sanctions>).

На спеціальну увагу заслуговує питання ядерного тероризму, до якого ми як країна, що пережила Чорнобильську катастрофу 1986 року, особливо чутливі. Так, від початку цієї великої війни агресії зазнала низка ядерних об'єктів цивільної інфраструктури: зона відчуження ЧАЕС, Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» (ННЦ ХФТІ), Хмельницька АЕС, не виключалася загроза захоплення у 2022 р. Рівненської АЕС, а найбільша в Європі Запорізька АЕС після чисельних прямих атак була захоплена ворогом у березні 2022 р. Ми всі ретельно й із тривогою стежимо за інформацією, яка стосується цієї АЕС, оскільки неналежне поводження з цим об'єктом може спричинити найбільшу ядерну катастрофу з глобальними наслідками⁵⁹. Отже, агресор порушує базові принципи міжнародного гуманітарного права, включно із заборонаю широкомасштабного, довготермінового й значного пошкодження природного середовища з ризиком транскордонної шкоди нейтральним країнам⁶⁰, а дії росіян стосовно цивільної ядерної інфраструктури підпадають під визначення тероризму як особливого типу війни, здійснюваного з метою шантажу, нагнітання страху й хаосу.

Якщо про окремі випадки тероризму ведуть дискусії стосовно можливості його виправдання⁶¹, то ядерний тероризм однозначно оцінюють як неприпустимий із екзистенційної, гуманітарної, екологічної, моральної та правової позицій через його непередбачувані масштабні руйнівні наслідки як для природи, так і для людей і навіть для тих, хто сподівається перечекати в бункері. Конвенція ООН про ядерний тероризм (International Convention on the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism, 2007), сторонами якої є і Україна, і РФ, криміналізує планування, погрозу або здійснення актів ядерного тероризму⁶². Конвенція визначає зобов'язання країн і національних урядів вживати заходи, які б унеможливили потрапляння радіоактивних речовин і технологій третім сторонам (non-state actors), а також захоплення й руйнування відповідного обладнання.

Насправді дуже важко спрогнозувати чи змоделювати наслідки сторонніх втручань у роботу ядерних об'єктів, через що їх визначають як віртуальні ризики⁶³. Іншим боком віртуального ризику вважається їхня доволі низька

⁵⁹ Див., напр.: Запорізьку АЕС обстрілюють. Яким є «терористичний план» Кремля? (<https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-zaes-rosiya-yadernny-teroryzm/31985748.html>).

⁶⁰ Carlson, J. (2022). Prohibition of military attacks on nuclear facilities. Vienna Center for Nuclear Non-proliferation and Disarmament. (https://vcdnp.org/wp-content/uploads/2022/09/Attacks-on-nuclear-facilities_Carlson-updated.pdf).

⁶¹ Rodin, D. (2006). Terrorism. In: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. 10.4324/9780415249126-S110-1

⁶² <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/international-convention-suppression-acts-nuclear-terrorism/>

⁶³ Downes, R.J., Hobbs, Ch. (2017). Nuclear terrorism and virtual risk: Implications for prediction and the utility of models. In: *European Journal of International Security*. 2 (2): 203 – 222. <https://doi.org/10.1017/eis.2017.5>

ймовірність через складність доступу до відповідних матеріалів і технологій та оперування ними.

Якщо спроектувати загальні підходи до визначення й оцінки ядерного тероризму та його наслідків на українські реалії, то стає очевидним, що дії РФ цілковито підпадають під його дефініції. Причому РФ, яка, згідно з міжнародними угодами й взятим на себе зобов'язанням, повинна запобігати ядерному тероризму, перетворюється на державу-терориста.

Я би визначила дії РФ як *подвійний ядерний тероризм*, коли ядерна держава (що володіє ядерною зброєю) атакує цивільну ядерну інфраструктуру та брутально втручається в її функціонування, з метою шантажу та залякування. Іншими словами, ядерна держава *вепонізує*⁶⁴ цивільну ядерну інфраструктуру та залежний від неї енергетичний сектор країни-жертви агресії, створюючи додаткові ризики для людини й довкілля (наприклад, дизельні генератори, що масово використовуються для підтримки умов життя людей, водночас є джерелом додаткових викидів у повітря та шумового забруднення).

По суті, російська агресія в Україні супроводжується вепонізацією практично всіх ресурсів, включно з їжею та водою, з одночасною віктимізацією та «інвалідизацією» природи й природних екосистем, життя як такого. Тому для зниження масштабів шкоди й екологічної вартості війни слід насамперед припинити російську агресію, а також домогтися демілітаризації та денуклеаризації РФ.

На сьогодні дуже важко дати об'єктивну комплексну оцінку шкоди, завданої як довкіллю України, так і глобальному довкіллю, оскільки така оцінка — дуже складне завдання, що потребує розроблення відповідної методології. Так, досі не встановлена екологічна вартість В'єтнамської війни, бойових дій у Перській затоці, на Балканах тощо. Це, зокрема, зумовлено складністю самих екосистем і нелінійними взаємозв'язками в Біосфері (або складністю функціонування організму матері-Землі Геї, якщо послуговуватися метафорою Джеймса Лавлока), комбінованими й кумулятивними впливами тих чи інших чинників, а також труднощами моделювання довготермінових наслідків через багато невизначеностей. Так, сьогодні надзвичайно важко (і чи можливо взагалі) змоделювати впливи викидів у повітря шкідливих речовин під час доправлення й роботи бойової техніки, вибухів, пожеж тощо на глобальний клімат, що може звести нанівець попередні зусилля міжнародної спільноти із пом'якшення кліматичних змін. Так само ніхто не береться остаточно прогнозувати, скільки часу знадобиться на розмінування українських територій, відновлення лісів, ґрунтів, водойм. Чимало екосистем, як-от унікальні первісні степові ділянки Луганщини й Херсонщини, втрачено безповоротно. Ще одне надскладне питання — це утилізація відходів бойових дій і руйнувань.

Також слід усвідомлювати, що ведення війни потребує великої кількості додаткових природних ресурсів, збільшуючи антропогенний тиск на при-

⁶⁴ Вепонізація (weaponization) — термін, який описує перетворення на зброю того, що зброєю не є.

родні екосистеми і довкілля в цілому. Але ще більше ресурсів потребуватиме подолання цих наслідків.

З огляду на повоєнну відбудову, яка вже почасті розпочалася на деокупованих територіях, перед українським суспільством постає непросте завдання не лише подолати руйнування міст та сіл, промисловості та інфраструктури, домогосподарств та особистого майна, а й відновлювати довкілля, природні екосистеми. І це завдання не менш складне, ніж досягнення перемоги над ворогом, адже повоєнна відбудова також потребує великих ресурсів, до того ж, в умовах гострої конкуренції за них, коли про права природи можуть забути, відсунути на задній план. Успіх повоєнної відбудови вимагає не лише розроблення нових сучасних і нестандартних соціально-економічних стратегій на національному рівні, а й переосмислення кожним українцем цінності природи як умови комфортного та благополучного життя, зміни світоглядних орієнтирів і повсякденної поведінки.

Олександр Шморгун: Пані Тетяно, терміни «біофілія» й «некрофілія» активно вживав Е. Фром і вживав у сенсі креативність і антитворчість. Мені здається, тут буде доцільно зробити наголос на тому, що антиекологічність є зворотним боком або прямим похідною від такого некреативного ставлення взагалі до дійсності як спільноти, так і окремої людини.

Тетяна Гардашук: Так, абсолютно погоджуюся. Багато дослідників вживали термін «біофілія» в різних контекстах. Не тільки в еволюційно-антропологічному, як це робить Е. Вілсон, а й у культурологічному. Це різні аспекти одного й того самого явища. Війна є актом проти життя, а отже, заперечує принцип біофілії.

Ярослав ЛЮБИВИЙ, доктор філософських наук,
професор, провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ПРАГМАТИСТСЬКЕ ТА ЦІННІСНЕ РОЗУМІННЯ СВОБОДИ ЗА УМОВ ВІЙНИ ТА МИРУ

Перед людством у XXI сторіччі постали загрозливі екологічні й військово-політичні виклики. Підвищення середньої температури на планеті, яке зараз спостерігаємо, якщо не вжити термінових, узгоджених державами заходів, може призвести до кліматичної катастрофи, неврожаїв та голоду в багатьох країнах світу. Наслідками цього будуть величезна кількість біженців, кліматичні війни та посилення авторитарних і тоталітарних режимів, а також значне скорочення ресурсів свободи для більшості населення планети. Запобігти цьому можна лише шляхом радикального скорочення використання енергії, вироблюваної з вуглеводнів (нафти, газу, а також вугілля), та впровадження відновлювальної енергетики⁶⁵. Виходячи з цього, деякі

⁶⁵ Wezsaecker, E. von, Wijkman, A. (2018). *Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet*. — Springer.

сировинні країни (РФ, Іран), усвідомлюючи, що незабаром втратять значні прибутки та своє місце в міжнародному поділі праці, намагаються захопити важливі геополітичні позиції й розпочинають агресивні війни. Це є однією з провідних причин, які стимулювали агресію РФ проти України 24.02.2022. Враховуючи, що людство перебуває у крайньому цейтноті стосовно запобігання кліматичній катастрофі, війна РФ проти України не лише загострює політико-економічні негаразди у світі, а й відволікає увагу та забирає у людства критично важливий час і ресурси, необхідні для запобігання загрозованим екологічним процесам.

Соціальні процеси в глобальному співтоваристві розвиваються на початку XXI сторіччя загалом позитивно. Країни «третього світу» наздоганяють високотехнологічні країни за більшістю соціальних показників (середня тривалість життя, рівень освіти, базові права людини, зростання рівня добробуту та задоволення від роботи, зменшення відсотку тих, хто голодує в світі, зменшення загиблих у війнах та пандеміях, зменшення виробничого травматизму та важких видів праці) у два рази швидше, ніж це було на Заході від часів індустріальної революції⁶⁶. Це означає, що у глобальному співтоваристві поступово встановлюється відносна рівність між населенням різних країн, що є прикладом для встановлення рівності між різними прошарками населення в корумпованих авторитарних та тоталітарних країнах. Розвиток відновлювальної енергетики сприяє швидкому нарощуванню якості життя й ресурсів свободи у країнах світового Півдня за рахунок мінімального використання невідновлюваних природних ресурсів. У цьому позитивному світовому контексті кричущим анахронізмом є руйнівна агресія РФ проти України.

Прагматистське розуміння свободи передбачає, що для реалізації власної свободи людина має раціонально розподіляти певні ресурси в часі. Так, наприклад, ще з античної філософії відомі певні життєві практики, коли людина обмежувала свою свободу в теперішньому часі, щоб отримати більші ресурси свободи в майбутньому, скажімо, розвиваючи власні моральні якості чи здобуваючи знання. Водночас було б помилкою накопичувати матеріальні ресурси й при цьому обмежувати власний інтелектуальний розвиток занадто тривалий час, бо людина, досягнувши поважного віку, вже не матиме достатньо часу для самореалізації. До того ж, оскільки людина не може існувати й реалізуватися поза суспільством, то, з метою уникнення руйнівних соціальних конфліктів, вона не має обмежувати можливості свободи інших людей.

Зазначені ресурси свободи не вичерпуються матеріально-економічними чинниками, охоплюючи інноваційні соціальні структури та інституції, а також і духовно-культурні напрацювання. Держава має сприяти не лише справедливому розподіленню ресурсів, а й дотриманню соціотворчих цін-

⁶⁶ Пінкер, С. (2019). *Просвітництво сьогодні. Аргументи на користь розуму, науки та прогресу*. Київ.

ностей, що включають і базові права людини. Тут складається своєрідна взаємозалежність, яка полягає в тому, що умовою створення всього спектра ресурсів свободи є сама свобода продуктивної творчості.

Прагматистський та ціннісний підходи є взаємозалежними. Прагматистський підхід враховує інструментальні людські цінності виживання та розвитку. Трансцендентні цінності свободи, гідності, прав людини тощо не можуть бути цілком імplementовані в емпіричній дійсності, проте вони можуть бути реалізовані в майбутньому більш повно завдяки поступовому впровадженню інноваційних інституцій.

За відповідного ціннісного окреслення власних прагматистських позицій людина покликана враховувати абсолютні цінності, наприклад, цінності екологічного виживання, у власних життєвих орієнтирах. І навпаки — без реалістичного прагматистського підходу неможливо реалізувати вищі трансцендентні цінності в реальному житті, зокрема в міжособистісних та суспільних відносинах.

Навіть якщо виходити із позитивістського бачення та вважати вищі цінності фікціями, попри це, такі фікції мають відчутний прагматистський ефект, оскільки спрямовують свідомість людини на більш досконалу й гуманістично орієнтовану структуру суспільних відносин, завдяки якій досягають кращих соціально-економічних та екологічних результатів.

Прагматистський підхід до свободи добре вписується в логіку мирного розвитку суспільства, проте за умов національно-визвольної війни чи революції, спрямованої на подолання політичного режиму, який намагається віддати країну у колоніальне рабство, на перше місце виходять абсолютні трансцендентні цінності завоювання та збереження свободи. Тут прагматистський підхід підпорядковується ціннісному, хоча при цьому важливу роль відіграють також і матеріальні ресурси.

Хоча ціннісний підхід цілком може бути включений до позиціонування в тих чи тих прагматистських практиках, для реалізації певних трансцендентних цінностей необхідна узгоджена консолідація мотиваційної свідомості різних соціальних верств, які посідають важливе місце в суспільстві. Для цього необхідне усвідомлення ними головних трендів розвитку соціуму, системне розуміння власних та пов'язаних із ними глибинних довгострокових суспільних інтересів. Виробити таке розуміння й мотивацію до відповідних дій може національна та світова політична, науково-гуманітарна, бізнесова та мистецька еліта. У будь-якому випадку, провідні верстви суспільства навчаються правильному розумінню глибинних суспільних трендів та практик їх освоєння на власному життєвому досвіді, а еліта лише допомагає, виробляючи концепти мови для такого розуміння та комунікації. Якщо суспільство не реагує або недостатньо реагує на найважливіші суспільні тренди розвитку, то до такого усвідомлення йому доведеться прийти через війни, революції, кліматичні та інші екологічні катастрофи.

Деякі авторитарні політичні режими та монополістичні корпорації ігнорують соціальні та екологічні імперативи та насаджують популізм через контрольовані ними засоби масової інформації. Різні верстви населення, захоплені наративами популізму, намагаються розв'язати власні економічні проблеми тут і зараз і не можуть прорахувати наслідки своїх рішень у середньо- та довгостроковій перспективі. На противагу цьому у XXI сторіччі формується глобальне мережеве громадянське суспільство на чолі з науково-гуманітарною та освітньою елітою, що керується цінностями виживання та розвитку людства й охоплює низку віртуальних спільнот.

В екстремальних ситуаціях революцій та війн у реальних (а у XXI сторіччі також і у віртуальних) соціальних мережах відбувається своєрідний моральний катарсис та ціннісний інсайт, що сприяє консолідації та самоорганізації соціуму й досягненню більш високого рівня суспільних відносин. Величезну роль у цьому відіграє науково-гуманітарна еліта, яка в живій комунікації, а також через засоби масової інформації та мережеву блогосферу допомагає провідним верствам суспільства актуалізувати базові життєві цінності й шляхи їх реалізації як у кризовій ситуації, так і в подальшій життєвій перспективі.

Отже, прагматистське розуміння свободи загалом може узгоджуватися з ціннісним, оскільки йдеться про способи реалізації цієї свободи та забезпечення людини ресурсами реальної свободи. Проте в екзистенційних ситуаціях революції, війни та миру ціннісне розуміння свободи людиною як умови її життя виходить на перше місце. Завдання українських вчених-суспільствознавців — обґрунтовувати й поширювати ідеї боротьби за свободу та незалежність як важливу передумову консолідації світової спільноти.

Олександр Киричок: Хоча в мене запитань немає, бо я цілком солідарний з доповідачем, але додам, що є ще одна серйозна проблема, з якою ми зіткнулися, коли перебували у східних областях України в зоні бойових дій. Тобто там проживають люди, але це зона бойових дій. Усі ці райони були достатньо насичені військовими озброєними людьми, й ніхто не міг, скажімо так, відкрито виступати проти, відкрито заявляти про свою проросійську позицію, дуже багато людей говорили українською мовою і зовні були абсолютно проукраїнськими, але масово й тихо шкодили збройним силам як тільки могли. І розумієте, в чому складність — цих людей буде дуже важко ідентифікувати. Вони не відкриті колаборанти, вони приховані колаборанти, які вміють дуже добре маскуватися. У випадку нашої перемоги на нас реально чекає дуже серйозна проблема. Моя особиста думка — ми маємо проявити максимальну жорсткість і, скажімо так, перевіряти всіх і кожного, дуже серйозно перевіряти, інакше матимемо дуже великі проблеми.

Євген Головаха: Я такі матеріали дивився теж, інтерв'ю давали люди, які там були, в цих зонах. Наприклад, загони так званих ЛНР/ДНР поводитись

навіть гірше, ніж російські. Тобто більше грабунків, більше мародерства тощо. Це щодо тих, з ким нам доведеться потім, після звільнення цих територій якось існувати. Це буде неймовірно складна проблема. Єдине, на що я сподіваюсь, — що це населення ще можна буде повернути. Я вважаю, що воно здатне повернутися до розуміння того, що їхня держава — це все-таки Україна й треба буде жити вже тут. Це буде в тому випадку, якщо вони не будуть розраховувати на повернення Росії. Як тільки переважна кількість їх усвідомить, що Україна тут надовго, на все їхнє життя, вони будуть змінюватися. Тому ми маємо переконати їх, що ми вже звідти не підемо. А як? Тільки НАТО, яке вже не дасть можливості Росії напасти. Або ж якийсь абсолютно дивовижний варіант повернення. Тобто Україна, на мій погляд, щоб ми могли жити з цими людьми потім в одній країні, повинна бути в НАТО. І тоді кордони будуть чітко визначені, й усі ці люди адаптуються. Абсолютно в цьому впевнений. Вони багато тієї російської психології набралися: якщо «начальство сильне» — треба йому підкоритися. У цьому сенсі з українцями буде складніше, бо знову будуть майдани, знову будуть невдоволення. Українці — це дещо інша психологія. А та психологія — рабська. Вони до України звикнуть, вони сильною її приймуть...